

KONRÁD MIKLÓS

Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában

A kitérés okai zsidó szemmel

I.

„A korunkbeli zsidóságnak sok, nagyon sok baja között talán a legnagyobbak egyike: a kitérés”, írta Singer Bernát, szabadkai főrabbi 1904-ben egy, a zsidók vallásváltásának szentelt kilencrészes cikksorozat első részében. „Dacára annak, hogy az összzsidóság számarányaiban nem okoz észrevehető változást; dacára annak, hogy felekezeti és művelődési hivatásunkat nem képes megbénítani, mégis állandó lidércnyomás gyanánt nehezedik reánk a gondolat, hogy évenként tekintélyes számú hitfeleink tagadják meg vallásunkat. Hogy ebben veszedelmet látunk, az kitűnik abból, hogy a felekezeti élet összes tényezői a legsűrűbben foglalkoznak vele. A papok a szószéken nyíltan vagy burkoltan a legtöbbször róla beszélnek; a hitoktatás nagyobb-részt oda irányul, hogy eleve megerősítse az ifjút a későbbi kísértésekkel szemben; a zsidó sajtó kitartó küzdelmét pedig jól ismerik e lapok olvasói.”¹

E küzdelmet az *Egyenlőség* olvasói valóban jól ismerték. Az 1882-ben indult és a zsidó felekezeti életben a századfordulóra központi helyet kivívó hetilap az 1880-as években még keveset írt a kérdésről, az 1890-es években már jóval többet, noha még mindig inkább szórványosan. A századfordulón a helyzet megváltozott. Az 1900-as évektől a kitérés a felekezeti lapok és kiadványok, elsősorban az *Egyenlőség* érdeklődésének egyértelműen a homlokterébe került, tucatnyi cikk és tanulmány tárgyalta évente.

Ennek egyik oka a kitérések számának megugrása volt. „Száz perccel semmi sem szaporodott 5 esztendő óta ebben az országban, még a nyomorúság sem. Csupán csak a kitérések dicsekedhetnek ilyen rekorddal”, írta a Kiss József által a magyar zsidóság „pápá”-jának titulált Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője 1901-ben.²

1896 és 1900 között a zsidó kitérések éves száma valóban megkétszereződött Magyarországon, 220-ról 441-re emelkedett.³ A századfordulót követő

1 Dr. Singer Bernát: A kitérések. I. *Egyenlőség* 1904. nov. 6. 3. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően idézem.

2 Szabolcsi Miksa: Ébredjünk! *Egyenlőség* 1901. dec. 8. 1.; Kiss József: Kedves Öcsém Uram. *Egyenlőség*. Jubileumi szám, 1886–1911. 1911. jún. 1. 2.

3 Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. Szerk. Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál. Bp. 1990. 194.

években azonban a „zsidó hit törzséről elszakadók”⁴ egyre szaporodó számának, a hitehagyás „epidémiaszerű”⁵, „igazán járványszerű”⁶ pusztításának ismételt emlegetése már nem tükrözte a valóságot. Tény: ha az 1898–1902, illetve az 1908–1912 közt kitértek éves átlagát a magyarországi zsidó lakosság 1900-as, illetve 1910-es összlétszámához viszonyítjuk, kitűnik: a századfordulón 1956 zsidóra, tíz évvel később 1789 zsidóra esett egy áttérés, vagyis a konvertiták száma tendenciálisan enyhén növekedett. Ugyanakkor az 1901-ben áttért 544 zsidónál egyedül 1909-ben tértek át többen, pontosan 1 fővel, a vallásváltások száma különben ennél 1917-ig mindig – olykor jelentősen – alacsonyabb maradt.⁷ A valóság és annak percepciója jócskán elszakadt egymástól: „Nálunk a kitérések száma már majdnem egyensúlyozza a születések számát”,⁸ állította 1905-ben a *Pesti Izraelita Hitközség* (PIH) képviselőtestületében roppant aktív Schächter Miksa. Az állami gyermekmenhely főorvosának kijelentése legfőképp felindultságáról tanúskodik. Amint a Budapest IV–X. kerületeiben élő neológ zsidókat magában foglaló PIH 1905-ös jelentése tanúsítja, anyakönyvi hivatalában ebben az évben 3322 születést, rabbinitusában 191 kitérést regisztráltak.⁹ Tegyük hozzá: a kitéréseknek a születésekhez viszonyított aránya minden bizonnyal itt volt a legmagasabb az egész országban, hiszen mind a kitérés, mind az alacsony születési ráta leginkább a (fő)városi lakosságot jellemezte. A fokozott figyelem – és egyben a torz percepció – alapvető oka a kitérési hullám immár állandósult jellege volt.

Az emancipációt megelőző évszázadokban csupán szórványos és a zsidó közösségnek inkább marginális tagjait érintő kitérés, mint társadalmi jelenség, nem volt persze új keletű, egyidejű volt a zsidók belépésével a nem zsidó társadalmakba, egyidejű az egyenjogúsításukra törekvő mozgalmak kibontakozásával. Szimbolikusan is: az óbudai Offenheim Izrael Ábrahám, az első tolerált, vagyis nem „commoráns” zsidó, aki 1786-ban helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, később áttért a kereszténységre.¹⁰ A kitérések első hulláma az emancipáció jelentős állomását képező, a zsidók helyzetén lényegesen javító 1840:XXIX. tc. után, az 1840-es évek során bontakozott ki. A korábbi évtizedekhez képest egyrészt sokkal többen tértek át, főleg 1848-ban,¹¹ ami egyszerre lelhetette magyarázatát a forradalom keltette

4 Dr. Kayserling M.: Mit kell tennünk? Melléklet az „Egyenlőség” 1902. június 1-jei 22-ik számához 1.

5 Szabolcsi Miksa: Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás.) A zsidó renegátok és az antiszemitizmus. Egyenlőség 1904. okt. 2. 5.

6 Dr. Acsády Ignác: Áttérések a múltban. In: Évkönyv. 1905. Szerk. Bánóczi József. Bp. 1905. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XX.) 75.

7 A számítások alapja: Zeke Gy.: i. m. 187., 194.

8 Dr. Schächter Miksa: Az assimilatióról. In: Évkönyv. 1905. i. m. 274.

9 A Pesti Izr. Hitközség eljárásának jelentése az 1905-iki közigazgatási évről. Bp. 1906. 25.

10 Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig. Bp. 1901. 346.

11 Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. Korall 8(2007) 27. sz. 99–101.

nemzeti fellelkesülésben és az ekkor szórványosan kitörő zsidóellenes megmozdulásokban. Másrészt, és főleg: a konvertiták immár a zsidó társadalom centrumából, az ekkor kialakuló zsidó pénzügyi és értelmiségi elit tagjaiból kerültek ki. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* későbbi létrehozója, Ullmann Mózes (Móric) már 1825-ös nemesítése előtt kikeresztelkedett. Őt követte az 1839-ben még zsidó, de 1841-ben már a *Nemzeti Casino* tagjai közé felvételt nyert, vagyis ekkor már bizonyosan áttért Wodianer Sámuel. Kitérésükig mindketten a pesti zsidó község előjárói voltak.¹² A pesti zsidó kereskedők elitje körében fellépő kikeresztelkedések a kortársak által sem maradtak észrevétlen, Julia Pardoe angol író nő már 1840-ben megjelent könyvében megjegyzi, hogy közülük „számos” család áttért a kereszténységre.¹³ A zsidók között jóval nagyobb megrökönyödést váltott ki Bloch (1848-tól Ballagi) Mór kitérése 1843-ban, majd Kunewalder Jónásé 1848-ban. Egyrészt azért, mert kikeresztelkedése előtt Bloch a zsidók jogegyenlőségének Löw Lipót mellett legnevesebb harcosa, Kunewalder pedig a pesti zsidó község elnöke volt, másrészt azért, mert áttérésüket követően mindketten példájuk követésére hívták fel a pesti zsidóságot.¹⁴ A kitérések jelentőségéről tanúskodik, hogy a kérdés, vagyis a „hitehagyás” vallás-erkölcstani elítélése ezekben az években jelent meg a magyar zsidók írásaiban. A „legkárhuzatosb bűn”, írta a pesti főrabbi, Schwab Löw [Arszlán] 1846-ban, „ha magam a polgári kirekesztés vagy elmellőzés által, mit vallásom miatt ez életben annyszor tapasztalok és érzek, ugyane vallásom megtagadására csábítottam”.¹⁵

A forradalom bukását követő harminc évben a kitérések száma, legalábbis Pesten, a korábbiakhoz képest számbelileg újból jelentéktelen szintre csökkent. Az ötvenes években a sajtó csupán elvétve számolt be egy-egy esetről. Visszaemlékezéseiben Benedek Elek is megemlíti: amikor 1877-ben felérkezett Pestre, a „kikeresztelkedett zsidó ritka [volt], mint a fehér holló”.¹⁶

12 Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára. Szerk. Dr. Guttmann Mihály–Dr. Löwinger Sámuel–Dr. Hevesi Ferenc–Dr. Friedmann Dénes. Bp. 1934. 150.; William O. McCagg, Jr.: Jewish Conversion in Hungary in Modern Times. In: Jewish Apostasy in the Modern World. Ed. Todd M. Endelman. New York–London, 1987. 147.; Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. (A múlt ösvényén) 150., 250.

13 Miss Pardoe: The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40. III. London, 1840. 301.

14 W. O. McCagg, Jr.: i. m. 150–152.; Kármán Mór: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Bp. 1911. 10. Bloch Mór kitérése okának eltérő – eszmei, ill. anyagi – magyarázatát adja: Waktor Andrea: A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. Sic Itur Ad Astra 1995. 1–2. sz. 45.; Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. I. Bp. 1997. 51.

15 Schwab Arszlán: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt. Buda, 1846. 23.

16 Welker Á.: i. m. 99–100., 102.; Dr. Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. In: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Szerk. Dr. Löwinger Sámuel. Bp. 1941. 93.; Benedek Elek: Édes anyaföldem. Egy nép s egy ember története. I. Bp. 1920. 230.

A kitérések második hulláma az 1880-as években következett be,¹⁷ részben a tiszaszlári vérvád nyomában kibontakozó antiszemita mozgalom keltette félelem, részben a zsidók és keresztények közötti polgári házasságkötésről szóló törvényjavaslat megbukása miatti elkeseredés hatása alatt. A kitérés társadalmi rugója ugyanis nem csupán a szoros értelemben vett antiszemitizmus keltette közvetlen veszélyeztetettség érzete, hanem általánosabban a zsidók jövőbeni helyzetét illető borúlátás, reményvesztettség volt. Az antiszemitizmusnak a kitérésekre gyakorolt hatása persze kétségtelen, az asszimiláns zsidók körében az utóbbi mértéke az előbbi intenzitásának legrelevánsabb – mert a mindennapi életre gyakorolt kihatását jelző – mutatója.¹⁸ De az éles antiszemitizmusnak volt ugyanakkor egy ezzel ellentétes hatása is: míg egyes zsidókat menekülésre, másokat soraik összezárására ösztönözte. Aligha tekinthető véletlennek, hogy számos – amúgy eltérő korú – zsidó közéleti személyiség épp 1882-ben kérte felvételét a halottak temetése körüli vallásos feladatokat ellátó pesti neológ *Hevra Kadisá*ba, a zsidóság egyik legősibb intézményének számító *Szent Egylet*be.¹⁹ A tiszaszlári vérvád után, írta Szabolcsi Lajos, „Új, ismeretlen tényező mozgatta meg a zsidó társadalmat: a szolidaritás tömegereje, amit a kiegyezés korában színre lépett zsidó nemzedék nem ismert.”²⁰

A kitéréseknek az 1880-as évek második felében történt csökkenése, majd további hullámozása után a zsidó vallásváltók száma az 1900-as évek elején megint megugrott, csakhogy, mint említettük, a hullám ezúttal tartósnak bizonyult. Az 1880-as években az *Egyenlőség* még nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kérdésnek, ha írt is róla, tágabb keretbe nem helyezte, gyakran még ironikusan kezelte. „Jó erős papírra van írva s így sajtakarónak igen alkalmas”,²¹ összegezte véleményét egy 1882-ben megjelent vitairatról, amelynek anonim szerzője a vallásuktól eltávolodott zsidók áttérésére buzdított.²² A 1890-es, majd

17 *Welker Á.*: i. m. 102.

18 *Todd M. Endelman*: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis*. *Jewish Social Studies* 4(1997) 1. sz. 52–53.

19 Ebben az évben lépett be többek közt a filantróp Wahrmann Sándor, az újságíró és történész Aczády Ignác, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolf, a szerkesztő Veigelsberg Leó (Ignotus apja), a képviselő és publicista Mezei Ernő, ill. a később szurdai előnévvel nemesített (és amúgy akkor már kitért) textilgyáros Weiss Leó. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (= MZsML) Chevre tagok névjegyzéke, 1804–1882.

20 *Szabolcsi Lajos*: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp. 1993. (Hungarica Judaica 5.) 40.

21 A zsidókérdés Magyarországon. *Egyenlőség* 1882. nov. 19. 11.

22 A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű. Bp. 1882. Komlós Aladár szerint a vitairat, amely az asszimilációs megfontolásokból megokolt áttérés első magyar zsidó öngazdálkodása, Vámbéry Ignác műve. Kétségtelen, az érvelés sokban hasonlít Vámbéry későbbi fejtegetéseire. Ld. *Komlós Á.*: i. m. 124., 292.; *Vámbéry Ármán*: *Küzdelmeim*. Bp. 1905. 478–488.; *Uő*: Egy tatár emlékirataiból. *Huszadik Század* 15(1914) 1–22., különösen: 1–9. A pamfletről ld. még: *Dr. Brachfeld Manó*: Egy szabadelvű titkos tanácsos. *Egyenlőség* 1882. nov. 26. 4–5.

még inkább az 1900-as években azonban, amint az Singer Bernát fentebb idézett véleményéből is kiderül, a kikeresztelkedés zsidó percepciója átalakult. A századfordulóra érve a zsidó–magyar együttélésnek eddig csupán epifenomenonjaként értelmezhetett kitérés a modern zsidó lét integráns részévé vált, megkérdőjelezve a zsidósághoz való kötődés fenntartása melletti magyarosodás neológ eszméjének érvényességét. Miben látták a neológ zsidó közélet elkötelezett szereplői, a neológ zsidó aktivisták a kitérés okait? Tanulmányunkban erre igyekszünk választ adni.

A zsidó aktivisták – hírlapírók, publicisták, tudósok, rabbik – álláspontját persze nem feltétlenül osztották sem a zsidó felekezeti lapok olvasóinak, a zsidó közélet iránt érdeklődőknek pár tízezres tömege, sem a „neológ” zsidók összessége – a kitért zsidók értelemszerűen még kevésbé. Ugyanakkor alá kell húzni: ha a zsidó aktivisták, elsősorban az *Egyenlőség* a neológ zsidóság *kéretlen* – és gyakran egymás közt is vitatkozó – szószólói voltak is, az ő általuk képviselt, mondhatnánk *hivatalos állásponttal* szemben az asszimiláns, vagyis nem cionista neológ zsidóságon belül nem alakult ki semmiféle kikristályosodott alternatív eszmerendszer.

II.

Megközelítésünk alapvetően szellemtörténeti, ám némi statisztikai támpont elkerülhetetlen. Itt jelezzük: a kitérések száma csak 1917-ben ugrott meg, de a világháború, mint minden másban is, a zsidóság életében is alapvető cezúrát jelentett. 1914 nyarán egy új fejezet kezdődik, amellyel itt nem foglalkozunk.

Hivatalos statisztikával a kitérésekről az állami anyakönyvezés bevezetését követően, 1896-tól rendelkezünk. 1896 és 1914 között a szorosan vett Magyarországon 8452 zsidó tért át valamelyik keresztény vallásra, és 418 zsidó lépett ki a zsidó felekezetből anélkül, hogy ezután betért volna valamely felekezetbe, vagyis felekezetnélkülivé vált. Évente tehát átlagosan 467-en tértek ki a zsidó felekezetből. Ugyanezen időszakban 496 kikeresztelkedett zsidó tért vissza az izraelita felekezet kötelékébe. A „nettó” veszteség 8374 fő.²³

A hivatalos statisztika a budapesti áttéréseket a dualizmus korában nem adta meg. A PIH éves jelentései azonban 1896-tól tartalmazták a hitközség rabbinátsi hivatalában *kitéréseiket* bejelentők számát. A forrást eddig senki sem használta fel. 1896 és 1914 között összesen 3987 zsidó tért ki a PIH-nél, évente átlagosan 210-en.²⁴ A valóságban azonban a Budapesten kitért zsidók tényleges száma a PIH adataihoz képest nagyobb volt. Több okból is.

23 Zeke Gy.: i. m. 194.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXII. 1914. Bp. 1916. 309.

24 Ld. A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának 1896 és 1914 közötti jelentéseit. Az 1899-es és 1900-as jelentést nem sikerült megtalálnunk. Az 1901-es jelentés szerencsére megadja az 1900-as év kitérés adatait is. 1899-re nézve az 1898-as és 1900-as évek átlagával számoltunk.

A PIH jelentése nem foglalta magában a főváros többi neológ, illetve ortodox hitközségeinél kitérőket. Ezeknek száma persze eleve nem lehetett nagy, hiszen a budapesti zsidó lakosság több mint 90%-a területileg a PIH-hez tartozott. A *Budai Izraelita Hitközség* 1911 decemberétől kezdve közzétette havi értesítőjében a nála kitérésüket bejelentők neveit. A lista 1914 végéig összesen 90 személyt sorol fel, ami a budai neológ hitközség kis létszámát tekintve a PIH-hez képest több mint kétszer nagyobb kitérés arányt jelent.²⁵ A többi budapesti zsidó hitközséget, vagyis az óbudai és kőbányai neológ, illetve a nevében budapesti (valójában pesti) és a III. kerület budaújlaki részére korlátozott aprócska ortodox hitközségeket illetően nem rendelkezünk információval. A két ortodox hitközségben csak egészen kivételesen fordulhatott elő kitérés.

A PIH csak azon személyeket tekintette kitértnek, akik a törvény előírásainak megfelelően két ízben megjelentek a rabbi előtt, hogy kinyilvánítsák a zsidó vallásból való kitérésük szándékát.²⁶ A hitközség jelentései 1906-tól megadták azoknak a számát is (1906 és 1914 között összesen 283 fő), akik ezt csak egyszer tették meg. Egy részük nyilván így is más hitre tért, ám a kitérés statisztikába nem vették fel őket.

A PIH ezenkívül értelemszerűen nem adhatott kimutatást mindazokról, akik anélkül tértek be valamelyik keresztény felekezetbe, hogy előbb kitérték volna a zsidó felekezetből. Az ilyen áttérések elvben érvénytelennek minősültek.²⁷ Már ha érvénytelenítve lettek. Ahhoz azonban, hogy a PIH ennek érdekében feljelentést tegyen az áttérés törvényes voltát megállapítani hivatott elsőfokú közigazgatási hatóságnál, tudnia kellett volna róluk. Csakhogy, függetlenül attól, hogy a konvertita a kitérés eljárást szabályszerűen követte-e vagy sem, áttéréséről a rabbi-hivatal általában nem szerzett tudomást. Az 1868:LI. tc. 7. §-a értelmében az áttérőt keresztelő lelkész köteles volt erről értesíteni annak az egyházközségnek a lelkészét, ez esetben azon hitközség rabbiját, amelyhez az áttért addig tartozott. E kötelezettségnek azonban a lelkészek általában nem tettek eleget. „Csakis a VI. és a VIII. kerületi róm. kat. plébániahivatal szokta be-

25 Míg a PIH területén 1912 és 1914 közt évente átlagosan 1 kitérő jutott 723 lakosra, ez az arány a budai neológ hitközségben 1 a 314-hez. A kitérők neveit a Budai Izr. Hitk. Értesítője 1911 decemberétől a „hitehagyottak” c. rovat alatt tette közzé.

26 A zsidók áttérését a recepcióig csupán egy, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1890/3565. sz. alatt kelt rendelet szabályozta (részlegesen). Ld. Lelkipásztori lexikon. A katolikus magyar lelkipásztorok használatára. Szerk. Gaith Rudolf–Patzner István. Temesvár, 1892. 198–199.; *Löffler Henrik*: Az izraelita felekezeti-anyakönyvvezető kézikönyve. Bp. 1910. 124. A zsidók áttérésének teljes körű szabályozását az egyházpolitikai törvények hozták meg. Az 1894:XXXII. tc. 8. §-ánál, az 1895:XLII. tc. 2. §-ánál, valamint az 1895:XLIII. tc. 22. §-ánál fogva a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonyosságáról (és a bevett vallások közti áttérés esetén követendő eljárásról) szóló 1868:LI. tc. rendelkezéseit az izraelita vallás követőire is kiterjesztették. Ld. Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1897. 194–195., 305–315.

27 Ld. a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1896/56. elnöki sz. alatt kelt, a belügyi és igazságügyi minisztériumokkal közösen kiadott rendeletét az 1895:XLIII. tc. végrehajtása tárgyában. Hivatalos Közlöny 4(1896) 2. sz. 14–15.

jelenteni, ha zsidót keresztel – írta a PIH jelentése 1907-ben –, a többi róm. kat. plébánia, valamint a többi felekezetek lelkészi hivatalai ezen, a törvény által előírt jelentést egyáltalában nem teszik.”²⁸ A zsidó felekezeti sajtó tiltakozása eredménytelen maradt. „A különböző felekezetek lelkészei – írta 1911-ben Groszmann Zsigmond, a PIH rabbi-hivatalának vezetője – a megkeresztelés közléséről szóló törvényes rendelkezést rendszerint figyelmen kívül hagyják.”²⁹ Egyes, általában az ismert személyiségek által elkövetett törvénytelen áttérések kitudódtak, ám a PIH nem tett feljelentést. Hivatalosan azért, mert a „renegátokat” nem tartotta érdemesnek arra, hogy miattuk panaszt tegyen. Valójában inkább azért, mert ódzkodott ujjat húzni a keresztény egyházakkal, illetve, mert (a nagypolgárság által uralt) hitközség az efféle „kényes” kérdésekben rendkívül óvatos volt.³⁰ A kitérés nélkül áttért zsidó így minden további nélkül élvezhette „újkeresztény” státuszát, ezt szükség esetén a közokirati jelleggel bíró áttérési anyakönyvi kivonatóval bizonyítva, míg a zsidók előtt továbbra is zsidóként szerepelhetett, hiszen áttérése a vallási hovatartozást tekintve ugyancsak okirat jellegű születési anyakönyvi kivonátán nem került feljegyzésre.

A lényeg a mi szempontunkból: mindezek az esetek a PIH kitérési statisztikáihoz képest tovább növelték a fővárosban ténylegesen kitért zsidók számát. Vajon mennyivel? A jelenség közismert volt: „A fővárosban a legkényelmesebben lehet kikeresztelkedni anélkül, hogy csak egy léleknek is legyen tudomása erről”, írta 1891-ben egy pozsonyi ortodox zsidó hetilap.³¹ A zsidók áttérését némileg szabályozó 1890/3565. szám alatt kelt rendeletét Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter éppen e felekezeti kételtűség elleni fellépés szükségességével indokolta: „Ismételten fordultak elő oly esetek, hogy az izraeliták, kik valamely keresztény vallásra tértek át, vagyis megkeresztelkedtek, utóbb ismét izraelitáknak adták ki magokat és az izr. anyakönyvvezetőtől kivett eredeti születési anyakönyvi kivonattal egyes rabbikat és izr. hitközségeket tévedésbe ejtettek. [...] Az is megtörtént, hogy ily anyakönyvi kivonat alapján az illető izr. rítus szerint házasságra egybeadatott.”³² Ilyen esetekről az *Egyenlőség* is beszámolt, így 1903-ban, védelmébe véve a nem sokkal korábban lezajlott esketést jóhiszeműen celebráló Feldmann Mózes rabbit. A vőlegény anélkül tért át, hogy kitérését bejelentette volna a rabbinátnusnál, Tóthfalussy Béla erzsébetvárosi plébános

28 A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről. Bp. 1907. 23. A panasz a PIH jelentéseiben évről évre megismétlődik.

29 Dr. Groszmann Zsigmond: Kitérések. Magyar Izrael 1911. szept. 1. 168. Ld. még: *Uő*: Az áttérési törvény hiányai. Hitközségi Szemle 2(1911) 254–255. Ilyen módon az esetek többségében a PIH azoknak az áttérését sem jegyezhetette be a születési anyakönyvük „megjegyzés” rovatába, akiknek amúgy regisztrálta szabályos kitérését.

30 Ld. Szabolcsi Miklós: Meturgeman. Törvényszegés. Egyenlőség 1903. ápr. 12. 6. A „szerkesztői üzenetek”, majd „üzenetek és magyarázatok” alcímmel megjelenő „Meturgeman” (araméus, jelentése: tolmács, fordító) c. rovat a hetilaphoz beküldött levelekre adott főszerkesztői válaszokat tartalmazta. Mint a kor más lapjainál, a beküldött levelekből sajnos csak elvétele idézett, tartalmuk a válaszból derült ki.

31 A küzdelem vége. Magyar Zsidó 1891. febr. 26. 8. A cikk szerzője Israel Henrik.

32 Löffler H.: i. m. 124.

megkeresztelte anélkül, hogy kérte volna tőle a kitérés bizonyítványát, majd nem informálta erről a rabbiságot. „Honnan tudhatta volna már most a zsidó pap azt, hogy akit esket, az római katolikus, mikor Tóthfalussy Béla kereszteltje mint zsidó jelentkezett a rabbinál és mikor rendben lévő írásaiiban sehol sincsen szó arról, hogy kitért?”³³ A kitérést elmulasztó, s így a PIH statisztikáiban sem szereplő zsidó vallásváltások számáról a zsidók nem rendelkeztek konkrét adatokkal. Kiss Arnold budai főrabbi 1903-ban „számtalan esetről” beszélt,³⁴ Szabolcsi Miksa 1904-es becslése szerint „maga Tóthfalussy több száz zsidót térített ki, anélkül, hogy azok elébb jelentkeztek volna a rabbinátusnál és anélkül, hogy e kitérésekről értesítette volna a rabbinátust, ahogy ezt a törvény megköveteli”.³⁵

És végül: a PIH kitérés statisztikáiban a törvénytelenül megkeresztelt kiskorúak sem szerepeltek. A gyermekek vallásáról az 1894:XXXII. tc. rendelkezett. A vallást váltó szülők gyermekei 7 éves korukig szüleik vallását követték, nemük szerint. A hetedik életévet túlhaladott, de a tizennyolcadikat még el nem ért gyermekek kizárólag akkor térhettek át, ha szüleik is áttértek, ám szüleiket új vallásukban csak a gyámhatóság előzetes hozzájárulásával követhették.³⁶ Hogy ez nem volt mindig így, arról nem csak a több ízben konkrét eseteket is ismertető zsidó felekezeti sajtó visszatérő panaszai tanúskodnak.³⁷ 1903-ban a PIH külön körlevélben is felhívta a hittanokat, „kötelességüknek ismerjék a tanítványaik között előforduló, törvénybe ütköző kitérés eseteknek haladéktalan bejelentését a hitközség tanfelügyelő hivatalánál”.³⁸ Kérdés, persze, miért a nagy buzgalom, hiszen az *Egyenlőség* tiltakozása ellenére a PIH az ilyen módon tudomására jutott eseteket sem jelentette fel, statisztikát sem adott közzé róluk. Így a kiskorúak törvénytelen megkeresztelésének mértékéről is találgatásokra vagyunk utalva. Az *Egyenlőség* 1908-ban úgy vélte, a jelenség „csaknem mindennapi”,³⁹ a PIH vallásoktatási szakfelügyelőjének 1911-es becslése szerint az 1894:XXXII. tc. életbelépése óta „több száz” kiskorút kereszteltek meg törvénytelenül.⁴⁰

33 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Különös esetről. *Egyenlőség* 1903. jún. 28. 8.

34 Dr. Kiss Arnold: Hívek egylete. *Egyenlőség* 1903. febr. 22. 3.

35 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség* 1904. okt. 23. 3.

36 1.674/95. eln. sz. Vallás- és közoktatásügyi, igazságügyminiszteri és belügyminiszteri rendelet a gyermekek vallására vonatkozó megegyezések és nyilatkozatok alakszerűségeinek, s azok anyakönyvi nyilvántartásánál követendő eljárásnak, s a gyámhatósági beleegyezés mellett való áttérésnek szabályozása tárgyában. Hivatalos Közlöny 3(1895) 14. sz. 164.; Dr. Groszmann Zsigmond: Proselyták felvétele. Magyar Izrael 1910. szept. 15. 119–123. A még kiskorú, de már férjezett nők minden további nélkül áttérhettek.

37 Ld. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Elkeresztelések. *Egyenlőség* 1908. jún. 7. 4–5.

38 A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre. Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp. 1904. 124–125.

39 Szabolcsi M.: Meturgeman. Elkeresztelések i. m. 4.

40 Dr. Fényes Mór: Vallásváltoztatás a középiskolai tanfolyam alatt. *Hitközségi Szemle* 2(1911) 349.

Akármennyire egyértelmű is tehát, hogy a PIH által megadott kitérésí statisztikánál a fővárosban 1896 és 1914 közt kitérők száma – alkalmasint jelentős mértékben – nagyobb volt, a többletet még relatív pontossággal sem lehet számszerűsíteni. Ha csak a PIH adatait vesszük, a PIH-nél kitérésüket bejelentők az országos szinten áttérő, illetve felekezetnélkülivé váló zsidók összesen 45%-át tették ki. Ez önmagában is több mint kétszerese a fővárosi zsidóságnak a magyarországi zsidó lakosságon belül elfoglalt arányánál (1900-ban 20,3%, 1910-ben 22,3%). És ezen felül? Egy bizonyos pontig talán van értelme némi spekulációnak: 1906 és 1914 között 283-an voltak, éves átlagban 31-en, akik kitérésüket csak egyszer jelentették be a PIH rabbi-hivatalában, így a PIH hivatalosan nem tekintette őket kitérteknek. Ha az 1896–1905 közötti időszakra, óvatos becsléssel, éves átlagban csak 20 ilyen esettel számolunk, és, megint csak óvatosan, azt feltételezzük, hogy mindezeknek végül csupán a fele tért ki, 241 személyt kapunk. A *Budai Izraelita Hitközség*ben, mint említettük, 1911 és 1914 decembere között 90-en tértek ki, évente átlagosan 30-an. Az 1896–1910 közötti évekre átlagosan itt is csak évi 20 kitéréssel számolva 390 főre jutunk, vagyis összesen plusz 631 zsidó konvertitára, ami a fővárosban 1896 és 1914 közt kitért zsidók számát 4618-ra, a Magyarországon ez időszakban zsidóságukat elhagyók 52%-ára emeli.⁴¹

III.

Az első világháborút megelőző évtizedekben a magyarországi zsidóság körében fellépő vallásváltást a történetírás általában relatíve jelentéktelennek minősíti.⁴² Tény, hogy a kitérés Magyarországon a katolikusok után arányosan a zsidók közt volt a legalacsonyabb.⁴³ Tény az is, hogy a zsidóság összlétszámához viszonyítva, a magyarországi zsidóságot a kitérés kevésbé érintette, mint az ausztriai,

41 A két világháború közti, immár a budapesti kitéréseket is közlő statisztikával való összehasonlítás nem segít sokat. A trianoni határok jelentősen torzították főváros és vidék viszonyát. Számbelileg: a budapesti zsidóság az ország zsidó lakosságának 1910-ben 22,3%-át, 1920-ban viszont már 45,5%-át tette ki. És kulturálisan is, hiszen elszakították az országtól a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi, jelentős részben ortodox – vagyis a kitérésre jóval kevésbé hajlamos – zsidókat. A statisztikák amúgy meglepően nagy kilengésekről tanúskodnak: 1922–1927 között az összes zsidó áttérés 47,4%-a, 1931–1935 között viszont 66,5%-a esett a fővárosra. Ld. *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Uő*: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Bp. 1997. 134.

42 *Jehuda Don–George Magos*: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle 28(1985) 451.; *Todd M. Endelman*: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History. In: *Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses*. Ed. Jehuda Reinharz. Hanover–London, 1987. 64.; *W. O. McCagg, Jr.*: i. m. 143.; *Karády V.*: i. m. 135.; *Uő*: „Magyar, zsidó és katolikus”. Egy kitérésí jegyzőkönyv margójára. *Korunk* 10(1999) 7. sz. 26.

43 *Karády Viktor*: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.) 136.

illetve a német zsidókat. Németországban és Csehországban az 1900-as évek elején 1100, illetve 927 zsidóra jutott egy kitérés, Magyarországon 1900-ban 1885-re. Ugyanebben az évben a PIH fennhatósága alá tartozó zsidók között kb. 960 személy közül került ki egy konvertita.⁴⁴ Ez az arány Berlinben 1882–1908 közt kb. 600–650:1, Prágában a századforduló éveiben 465:1, Bécsben 1900-ban 263:1.⁴⁵

Az adatokhoz persze hozzá kell tenni: Németországban és Csehországban az ortodox zsidóság aránya sokkal kisebb volt, mint Magyarországon, ahol az ortodoxok a századfordulón a zsidóság egyharmadát-felét tették ki, és, főleg, sokkal kevésbé volt „ortodox”.⁴⁶ A német neo-ortodoxiát nemhogy az északkeleti, részben haszid ultra-ortodox tömegekkel, de még az északnyugat-magyarországi ortodoxiával sem lehet egy lapon említeni. A magyarországi ortodoxia súlya torzít minden országos szintű összehasonlítást, hiszen a kitérés tényleges jelentőségének felméréséhez a kitértek számát nem a teljes zsidó lakosság, hanem csak azon zsidók arányához lehet viszonyítani, akiknél az asszimiláció szintje elérte azt a fokot, ahol a kitérés egyáltalán elképzelhető opcióvá vált.⁴⁷ A pesti és bécsi, illetve prágai kitérés statisztikák összehasonlításának is csökkenti az érvényességét, hogy a századfordulón, szemben Magyarországgal, a Monarchia másik felében a polgári házasság létezése ellenére a törvény tiltotta a zsidók és keresztények közti vegyes házasságot. Bécsben és Prágában a zsidók csak oly módon léphettek házasságra nem zsidókkal, hogy az egyik fél előzetesen áttért a másik fél vallására, illetve felekezetnélkülivé vált, ami jelentős mértékben fokozta a kitérések számát.⁴⁸

Kétségtelen mindazonáltal: német, cseh, és még inkább bécsi hitsorsosaikhoz képest a századfordulón a magyarországi zsidók kisebb százaléka hagyta el zsidóságát. Ezt különben olykor az *Egyenlőség* is hangsúlyozta.⁴⁹ De nem kevésbé

44 Az adathoz a pesti ortodox hitközség ekkor kb. 5000 tagjával csökkentett IV–IX. kerületi zsidó lakosság számát osztottuk el a PIH-nél 1900-ban bejelentett 156 kitéréssel. A pesti ortodoxia létszámára ld. *Prepuk Anikó*: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873–1895). *Magyar Történeti Tanulmányok* 21(1988) 44.; valamint: *Dr. Frisch Ármin*: Az egyházpolitika jegyében. In: Évkönyv. 1899. Szerk. Bacher Vilmos–Bánóczi József. Bp. 1899. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai IX.) 203.

45 A németországi, ill. berlini adatokra ld. *T. M. Endelman*: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History i. m. 62. Csehországra és Prágára: *Michael Anthony Riff*: Assimilation and Conversion in Bohemia. Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917. In: Leo Baeck Institute Year Book 26(1981) 76–79. Bécsre: *Marsha L. Rozenblit*: The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity. Albany, 1983. 132.

46 Ld. *German-Jewish History in Modern Times*. III. Integration in Dispute 1871–1918. Ed. Michael A. Meyer. New York, 1997. 82., 104.; *Mordechai Breuer*: Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918: die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit. Frankfurt am Main, 1986.

47 Erről ld. *Peter Honigmann*: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: Leo Baeck Institute Year Book 34(1989) 3–39., különösen: 26.; *Todd M. Endelman*: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism* 11(1991) 204–205.

48 *M. L. Rozenblit*: i. m. 128.

49 *Szabolcsi Miksa*: Beszámoló. *Egyenlőség* 1911. jún. 25. 6.

kétségtelen, hogy ettől függetlenül a zsidó aktivisták számára a honi zsidók közti „hitehagyás” távolról sem tűnt jelentéktelennek.

Noha a magyar ortodoxia szerint az elvallástalanodással szinonim neológia egyenes út volt a „renegátizmus” felé,⁵⁰ az asszimiláció önmagában nem vezetett a zsidók kitéréséhez, amely viszonylag ritka jelenség maradt az akkulturalódott zsidóság társadalmi integrációjával szemben csekély ellenállást tanúsító Angliában és Franciaországban.⁵¹ Ahol viszont az akár politikai, akár társadalmi ellenérzés erősebb volt a zsidókkal szemben, így Közép-Európában, az asszimiláns zsidók sokkal inkább voltak hajlamosak a kitérésben keresni a megoldást, mint a túlnyomóan hagyományos oroszországi zsidók, akiknek körében, annak ellenére, hogy jóval inkább szenvedtek az antiszemitizmustól, a kitérés sokkal ritkább volt, mint Közép-Európában.⁵² Vagyis a kitérés elsődleges oka nem a külső nyomás volt, hanem a kitérés, mint életalternatíva előfeltételét képező elidegenedés a zsidóságtól.

„Elárulhatjuk-e azt, amiben nem hiszünk?”, tette fel a kérdést Walter Laqueur a 19. század eleji német kitérés hullám kapcsán. „A szomorú igazság – tette hozzá –, amellyel a hagyományos zsidóság védelmezői mindig is nehezen néztek szembe, az volt, hogy a zsidóság sok ember számára már nem jelentett semmit.”⁵³ Ha nehezen is, de a neológ aktivisták szembenéztek e ténnyel; a szembenézésre éppen a zsidóság körében fellépő kitérés vezette őket.

1892-ben, a koronázás 25. évfordulóján a Nemzeti, az Országos és a kolozsvári főúri kaszinó egy díszbandériumot szervezett, mely a királyt bevonulásakor a budapesti indóházból a királyi palotáig volt hivatott elkísérni. A bandériumban való részvétel nem korlátozódott a kaszinótagokra. A részvételre való felhívást a rendezők szétküldték továbbítás céljából a főispánoknak. Benitzky Ferenc Pest megyei főispán Karsai Albert megyei nagybirtokost is meghívta a bandériumba. Az öregúr inkább tartalékos huszártiszt fiára, dr. Karsai Sándorra gondolt, aki elment a *Nemzeti Kaszinó*ba és az ott e célra kitett íven beírta magát a jelentkezők közé. Atzél Béla báró, a bandérium egyik rendezője azonban kitörölte Karsai nevét, mivel a listára csak a három kaszinó valamelyikének tagja írhatta fel a nevét, illetve írhatott fel külső személyt. Karsai párbajra hívatta a bárót, aki mellbe lőtte az ifjú jogtudort. A liberális sajtó számára nem volt kétség, Atzél Béla csak azért törölte ki Karsai nevét, mert az zsidó.⁵⁴ Csakhogy, amint az a párbajt követően kiderült, Karsai Sándor már az előző év szeptemberében áttért

50 Frankl Adolf: A renegátok s a reform-zsidók. Zsidó Híradó 1891. júl. 23. 9.

51 Michael R. Marrus: Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus. Paris, 1985. 79–81.; Todd M. Endelman: The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870–1914. In: Jewish Apostasy in the Modern World i. m. 83–107.

52 Michael Stanislawski: Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology. In: Jewish Apostasy in the Modern World i. m. 189–205.

53 Walter Laqueur: A History of Zionism. London, 1972. 11., 17.

54 Véres jubileumi előkészületek. Kis Újság 1892. máj. 25. 2.; A mai nap párbaja. A Karsai–Atzél eset. Pesti Hírlap 1892. máj. 25. 6–8.; Pulszky Ferenc: Májusi liberalizmus. Pesti Hírlap 1892. máj. 26. 1.

az unitárius hitre, apja tudta nélkül, aki csak a párbaj után szerzett tudomást fia kitéréséről.⁵⁵

A párbajt követő hetekben az *Egyenlőség* egy szót sem szólt az ügyről. Mikor fél évvel később visszatért rá, nem a párbajjal, hanem Karsai kitérésével, pontosabban annak okával foglalkozott. „Karsai Sándor dr. kitörölte szívéből a zsidóságot? Nem. Nem törörlhetette ki onnan, mert soh'sem lakott benne. Új vallást vett fel, de a régít ott nem hagyta, mert nem volt mit otthagynia.”⁵⁶ Bíró Lajosnak egy húsz évvel később megjelent novellájában a főhős hasonlóképp magyarázta, mi vitte rá, hogy egyetemi tanárrá való kinevezése érdekében a keresztséghez folyamodjék: „Úgy éreztem, hogy nevetséges volna, ha olyasmihez ragaszkodnám, amihez egyetlen érzésem sem fűz. Egyetlen gondolatom se. Semmi.”⁵⁷ Szemben Bíróval, a neológ aktivistáknak azonban a jelenségre is magyarázatot kellett adniuk. Az ifjabb nemzedék, vélte Szabolcsi Miksa, azért közömbös zsidósága iránt, mert a szülők nem nevelték őket zsidóknak. „Fiaitok – emelt vádat Szabolcsi az ifjú Karsai kitérését taglaló cikkében –, ha hűtlenekké lesznek Izrael örökéhez, ha vallásukat könnyen, egy állásért, egy szeszélyért maguktól elvetik: nem ők a hibások, hanem ti. [...] Ragaszkodni csak ahhoz lehet, szeretni csak azt, amit ismerünk. Ismerik-e fiaitok – és igennel e kérdésre a modern zsidó családok csak kisebb része felelhet – az apák hitét? Honnan ismernék? Házatokban vallás nem lakozik, Isten szava nem hangzik. Látnak-e gyermekeitek zsidó ünnepet házatokban? Azt a zsidó ünnepet, mely a ti lelketeket ezerszeres kötetelékkel fűzte apátok házához, szüleitek emlékéhez, törzsötök hitéhez? Hallanak-e gyermekeitek zsidó imaszót házatokban? Hol ismerjék hát meg, hol szeressék hát meg gyermekeitek a hitüket?”⁵⁸ Vallásos nevelés nélkül, vélte Szabolcsi – és ez egyszerre jelentette a bensőséges hit átadását, a zsidó vallás és a zsidóság múltjának ismeretét – zsidósághoz való kötődés sincs.

„Nem kedveltem az imaházat”, írta önéletrajzában az 1877-ben született Fenyő Miksa. „Idegenkedésemnek forrása nyilván az volt, hogy apám, kit igen szerettem, s ki tekintély volt előttem, nem volt vallásos ember, s keveset törődött a zsidó szertartásokkal. [...] Apám példája, ki a pogányságig közönyös volt a zsidó vallás minden rítusa iránt [...] nyilván hatott rám.”⁵⁹ A hosszúnappal kivételével, emlékezett vissza az 1884-es születésű Balázs Béla, „Apám [...] sohasem járt templomba és sohasem imádkozott. [...] Azt hallottam, hogy ez a hosszúnappal és a mi legnagyobb ünnepünk, mert mi zsidók vagyunk. Miért vagyunk mi zsidók? Ezt nem egészen értettem. [...] Egyébként egész esztendőben semmin sem vehettem észre, hogy mi zsidók vagyunk.”⁶⁰ Legyen az Fenyő Miksa vagy Balázs

55 A Karsai–Atzél párbaj. Kis Újság 1892. máj. 26. 4–5.; A Karsai–Atzél párbaj. Kis Újság 1892. máj. 27. 5.

56 Szabolcsi Miksa: Apák vétke. Egyenlőség 1892. szept. 16. 5.

57 Bíró Lajos: A vallás. In: *Új Glória és más novellák*. Bp. 1912. 242.

58 Szabolcsi M.: Apák vétke i. m. 6.

59 Fenyő Miksa: Önéletrajzom. Bp. 1994. 25., 69.

60 Balázs Béla: Álmodó ifjúság. Bp. 1946. 62–63. Ifjúkori naplójában, pár teljesen mellékes megjegyzésen kívül, az élet nagy kérdésein amúgy kamaszos elánnal oldalakon át tépelődő Balázs

Béla, de említhetnénk Kosztolányi Dezső 1885-ben született feleségét, illetve az 1901-es születésű pszichiáter Kulcsár Istvánt, kétségtelen, hogy az emancipáció után született nemzedék felnőtt korukban kitért tagjainak visszaemlékezései e téren kísértetiesen hasonlítanak.⁶¹ Kulcsár István szüleiéről vallott összegzésében: „Nehezen tudnék megfelelni arra a kérdésre, mit adtak tovább nekem. [...] Én zsidóságukkal kapcsolatban inkább valami negatívumot éreztem ki.”⁶²

Noha az *Egyenlőség* beszámolt olykor testvérpárokról, akik közül az egyik hű maradt zsidóságához, míg a másik kitért,⁶³ számára nem volt kétség: az ifjú nemzedék kitéréséért szüleiket terhelte a felelősség. De mi volt az oka a szülők mulasztásának? Az emancipációt követő beolvadási láz, vélték a zsidó aktivisták. „Wahrman Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett – írta az *Egyenlőség* 1898-ban, Wahrman Mór lánya kitérésekor –, mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. [...] Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, ami zsidó, ami a régre emlékeztet: ez volt a jelszó.”⁶⁴ Tiszaeszlár változtatott a helyzeten, de addigra egy nemzedék – köztük Wahrman Mór lánya és két fia – elveszett a zsidóság számára: „Édesatyjuk később mind nagyobb odaadással fordult ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve.”⁶⁵ Röviddel halála előtt Wahr-

Béla egy sort sem írt zsidóságához fűződő viszonyáról. Ld. MZsML. XIX: Hagyaték. Balázs Béla naplója.

61 Ld. *Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona*: Burokban születtem. Ifjúkori memoár. In: *Uő*: Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék. Bp. 2003. 19–185.; *Körmendi Balázs*: Zsidó gyónás. [1942.] Bp. 1990. A mű szerzőjének valódi neve Kulcsár István. Fenyő 1913 körül katolizált. Ld. *Fenyő M.*: i. m. 139. A Budai Izr. Hitközségnek a kitérőkről, belépőkről és visszatérőkről vezetett rabbisági jegyzőkönyve szerint, amelyet jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvvezető osztálya őriz, Balázs Béla, ekkor még Bauer Herbert, Polányi Károlyval együtt 1913. márc. 6-án jelentette be kitérését. Kosztolányi Dezsőné 1915 elején tért ki. Ld. Hitehagyottak. A Budai Izr. Hitk. Értesítője 6(1915) jan.–febr. 20. Kulcsár az első világháború után keresztelkedett ki. Ld. *Körmendi B.*: i. m. 89–91.

62 *Körmendi B.*: i. m. 47.

63 Neményi Ambrus újságíró és képviselő halálakor az *Egyenlőség* kiemelte: Neményi „közvetlen környezetében” is volt olyan, aki „megszabadult zsidóságától”. Az utalás Ambrus öccsére, az ekkor miniszteri tanácsos, 1917-ben államtitkár Neményi Imrére vonatkozott. Ld. Neményi Ambrus. Második melléklet az „Egyenlőség” 1904. december 18-iki 51-ik számához 1. Neményiék esete nem volt egyedi. Venetianer Lajos, neves rabbi és történész bátyja, Venetianer Sándor 1873-ban konvertált, majd református lelkész lett. Schwarz Artúr orvos, rendkívüli egyetemi tanár zsidó maradt, míg bátyja, Szász-Schwarz Gusztáv, a római jog 1894-től nyilv. rendes egyetemi tanára kikeresztelkedett. Ld. V. (Velentszei) Sándor. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 945.; S. R.: S. Artúr. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 777–778.; *Uő*: Szász-Schwarz Gusztáv. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 826. Az S. R. Seltmann Rezső monogramja.

64 Egy áttérés alkalmából. *Egyenlőség* 1898. jan. 9. 2.

65 I. m. 2–3.

mann Mór végignézte a Dohány utcai zsinagógában az akkor újonnan szervezett ifjúsági istentiszteletet, majd a templomból kijövet, vélte tudni az *Egyenlőség*, „egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sírban és fiaim megtagadják hitüket.«”⁶⁶ Wahrmann Richárd az *Egyenlőség* értesülései szerint valójában még apja halála előtt áttért a protestáns vallásra, még hozzá Indiában, majd nem sokkal később Nyitrán katolizált. Bátyja, Ernő, kivárta apja halálát, majd Brüsszelben betért a katolikus egyházba.⁶⁷ Wahrmann Renée Pesten tért át 1898 januárjában, református lett.⁶⁸

Wahrmann Mór és gyermekeinek esete két szempontból is tökéletes tanpéldaként szolgált. Egyrészt eklatáns bizonyítéka volt a hibás nevelés – pontosabban a zsidó nevelés hiánya – eredményének. Szinte túl eklatáns: az örökölt vagyonrészüket bravúros sebességgel elherdáló Wahrmann Ernő és Richárd öngyilkosságáról az *Egyenlőség* már be sem számolt.⁶⁹ Másrészt magyarázatot nyújtott arra nézve is, hogyan eshet meg, hogy olykor kitérésre adják a fejüket „a régebbi iskola növendékei” is, írta az *Egyenlőség* Elek Pál, a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* vezérigazgatója, illetve Vajda Izidor, a bank egyik igazgatója kapcsán, olyan zsidók, akik még „a legvallásosabb nevelésben részesültek”.⁷⁰ Ők nem álltak meg a lejtőn, míg Wahrmann, eltévelyedése után, visszatért a helyes útra: a képviselőház pénzügyi bizottságának „előlülője” hosszúnapi a zsinagógában a maftirt olvasta,⁷¹ szombatoként és ünnepnapokon „elsőként jelent meg a templomban s mint utolsó hagyta el azt”,⁷² vagyis, *visszatért zsidóságához*.

Gyermekei szempontjából azonban túl későn. A századfordulóra a kitérést annak a felismerése emelte a zsidó aktivisták egyik legfőbb aggodalmának tárgyává, hogy a hitehagyás mellett döntő zsidók számára zsidóságuk, úgy tűnt, nem jelentett semmiféle visszatartó erőt. Az aggodalom elsődleges forrása nem maga a kitérés volt, hanem a ráébredés, hogy túl azokon, akik valóban átlépték a Rubicont, a zsidó középosztály egy része elért a parthoz. A kitérés a neológ judaizmus válságának legszembeszökőbb – és legfájdalmasabb – szimptomája volt.

66 Szabolcsi Miksa: Az új nemzedékért. *Egyenlőség* 1893. ápr. 14. 3–4.

67 I. m. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség* 1893. máj. 19. 11.

68 Egy áttérés alkalmából i. m. 1–3.

69 Ld. Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* 1906. jún. 1. 7–8.; A züllés útján. *Magyar Zsidó* 1912. okt. 17. 9–10. A Wahrmann gyerekekről ld. még a következő, pontatlanságaik ellenére is informatív beszámolókat: *Molnár Jenő*: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása. *Egyenlőség* 1926. nov. 27. 5.; *Pázmándy Dénes*: A Wahrmann-család tragédiája. Szombat 1934. febr. 3. 6–7.; febr. 17. 7–8.

70 *Ábrahám*: Kitérések. *Egyenlőség* 1904. júl. 24. 3.

71 *Lőw Immánuel*: Mózes áldása. 1893. febr. 22. In: *Lőw Immánuel beszédei 1874–1899*. Szeged, 1900. 392.

72 *Dr. Neumann Ármin*: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. *Magyar Génusz* 1892. dec. 25. 434.

IV.

A zsidóságtól való eltávolodás, illetve a zsidósághoz való kötődés hiánya érzelmileg elfogadhatóvá tette a kitérést, utat nyitott a kitérés, mint lehetséges alternatíva felé, de önmagában nem váltotta ki. Az évek során a neológ aktivisták a kitérés számos – a valóságban persze mindig egyszerre többes – indokáról értekeztek, egyesekről részletesen, másokról – és ez nem kevésbé szignifikáns – sokkal ritkábban. A mögöttes történet eddig alapvetően a neológ identitás válságáról szólt, innen a zsidó–magyar együttélés neológ percepciójáról.

Egy ok volt, vélték egyöntetűen a neológ aktivisták, amiért a zsidók biztosan *nem* vették fel a keresztséget – keresztény hitbéli meggyőződésből. „Hogy vallásbeli meggyőződésből zsidó ember nem válik kereszténnyé, azt azért sem kell bizonyítani, mert nem állítja senki, maguk a hitehagyottak sem”, írta Szabolcsi Miksa 1899-ben.⁷³ „Meggyőződésből még egyetlen zsidó vagy zsidónő sem vallotta a keresztény hitet”, jelentette ki Kayserling Meyer pesti rabbi 1902-ben.⁷⁴ Miért nem? Mert a zsidónak „lelkétől, elméjétől egyaránt távol áll” a keresztény dogma.⁷⁵ „Ami a hívést illeti – írta Szabolcsi Miksa –, a zsidó vallás alaptételei könnyen összeegyeztethetők az ésszel és philosophiával. Mert hogy Isten alkotta és igazgatja a világot és mindent, mi benne van; hogy Isten végnélküli, hogy örökkévaló, hogy mindenható, mindent tudó, erre a tiszta spekuláció is rávezetheti az embert, de hogy Istennek fia született, hogy e fiút húsból és vérből való nő szülte, ki a szülés után is hajadonnak maradt; hogy e fiút ki kellett végezni és hogy halála után föltámadt és az égbe szállt, – ezeket szentül vallhatja, egész lelkéből hiheti a született keresztény, de a kitérő zsidó, ki tagadja istent, soha.”⁷⁶ Hogy „felnőtt zsidó ember” a keresztény dogmában igazán higgyen, ismételte Szabolcsi 1909-ben, az „abszolút lehetetlen”.⁷⁷ Túl a zsidó apologetikusok örökösének hagyományos ellenérzésén a kereszténységgel szemben, illetve a judaizmus magasabbrendűségébe vetett hitén,⁷⁸ az okfejtés reakció volt egyben a Jézus eljövételével rendeltetését bevégző, a kereszténység által meghaladott judaizmus tétele ellen, mely tétel szerint „a zsidó, aki keresztényénné lesz [...] saját vallásának magasabb fejlődési fokára emelkedik”.⁷⁹ „Olyan zsidó nincsen – írta az *Egyenlőség* 1909-ben –, akit erkölcsi, vallási, etikai, vagy filozófiai meggyőződések kényszerítenek a valláscserére.”⁸⁰ Miért? Mert a kereszténység „egyetlen-

73 Meturgeman. Új társadalmi osztály. *Egyenlőség* 1899. júl. 9. 7. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

74 Dr. Kayserling M.: i. m. 1.

75 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Pogány történet. *Egyenlőség* 1903. nov. 22. 5.

76 Meturgeman. Új társadalmi osztály i. m. 7.

77 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. A kitérők proskribálása. *Egyenlőség* 1909. dec. 26. 4.

78 Erről ld. Jacob Katz: Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism. In: *Uő: Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia–New York–Jerusalem, 1986. 38–40.; *Uő: Religion as a Uniting and Dividing Force in Modern Jewish History*. In: *The Role of Religion in Modern Jewish History*. Ed. Jacob Katz. Cambridge, Mass., 1975. 9.

79 Szabó Aladár: Külmissziói kalauz. A kereszténység elterjedése a világon. Bp. 1911. 293.

80 Elszakadók és renegátok-toborzók. *Egyenlőség* 1909. márc. 7. 2.

egy” olyan „erkölcsi követelményt” nem állított fel, hangoztatta Singer Bernát a klasszikus érvet, amely ne volna feltalálható „a megelőző zsidó irodalomban”.⁸¹

Amennyire sokat írtak a zsidó aktivisták az „őszinte” megkeresztelkedés lehetetlenségéről, annyira keveset a keresztény egyházak térítési tevékenységéről. A századfordulón megjelent, a zsidókat a keresztény tan igazáról meggyőzni igyekvő vitairatok gyér száma nem utal különösebben jelentős aktivitásra.⁸² Túl a kirohanásokon a kiskorúakat „derűre-borúra”⁸³ keresztelő papok ellen, akiket amúgy gyakran a szülők kértek fel a törvénytelen megkeresztelésre,⁸⁴ a zsidó sajtó mondhatni csak a fővárosban 1841 óta tevékenykedő, a *Budapesti Református Egyház* kötelékébe tartozó *Skót Misszió*val foglalkozott.⁸⁵ Azzal se sokat, nyilván, mert a „krisztusi életet” valóban átélő, meggyőződésből fakadó áttérésre törekvő *Skót Misszió*nál a századfordulón jelentéktelen volt az áttérők száma.⁸⁶ A *Skót Misszió* által kiadott evangelizációs iratokra a zsidó sajtó nem reflektált,⁸⁷ kizárólag a Misszió zömében zsidó gyerekek által látogatott iskoláját illetve figyelemmel. Nyomon követte a PIH küzdelmét, amely több ízben feljelentést tett a hatóságoknál az iskola ellen, mivel a törvény előírásaival ellentétben nem biztosított zsidó hitoktatást az iskola több mint 80%-ban zsidó tanulóinak. A *Skót Misszió* végül engedett,⁸⁸ ám az iskolájában a zsidó hittant oktató Lévai Izor szerint ez vajmi keveset változtatott a helyzeten: „A zsidó szülők reverzálisokat állítanak ki, hogy gyermekeik az újtestamentum tanításait hallgatni és tanulni fogják, míg a zsidó hitoktató heti kétórai tanításával nemcsak a misszió-iskola káros működését ellensúlyozni nem bírja, de ezek a tanulók saját vallásukat nem ta-

81 *Dr. Singer Bernát: A kitérések. VI. Egyenlőség* 1904. dec. 18. 4. A keresztény hitre való őszinte áttérés lelki folyamatáról ld. az 1909-ben katolizált Erdős Renée Ősök és ivadékok c. önéletrajzi regényciklusának első két kötetét (Az új sarj. Bp. 1916.; Az élet királynője. Bp. 1920.). E könyvekben, írta Erdős Renée az 1950-es években, „ha regényszerűen is, megírtam mindent, amit életemben lényegesnek tartottam. Megírtam őszintén, leplezés nélkül, az igazságot mindig szem előtt tartóan.” *Erdős Renée: Ifjúságunk. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézírtattár*, gy. u. sz.: 2005/11.

82 Ld. pl. A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja Tóthfalussy Béla, Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp. 1900.; Katolikus levelek egy megtérő nőhöz. Írta Platz Bonifác dr., cisztercita, az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Bp. 1902.

83 *Dr. Kiss A.: i. m. 3.*

84 *Szabolcsi M.: Meturgeman. Elkeresztelések i. m. 4–5.*

85 A Misszióról ld. *Kovács Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A skót misszió rövid története. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. II. Szerk. Kósa László. Bp. 2006. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.) 895–914.*

86 *Forgács Gyula: A százéves skót misszió. Különnyomat Ravasz László hatvanadik életévé és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott »És lőn világosság« című emlékkönyvből. Bp. 1941. 412. A Skót Misszióban 1940-ig 1059 zsidó tért át a református hitre, de ebből 492-en 1919-ben, 120-an 1920-ban, és 131-en 1939-ben. I. m. 413.*

87 Ld. *S. A.: Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között. Németből szabadon fordította F. Gy. Bp. 1901. (Az F. Gy. Forgács Gyula monogramja.); Lichtenstein J. rabbi: Kérelem a zsidó olvasókhoz. Bp. é. n.*

88 *Szántó Eleázár: Az angol hittérítők Budapesten. Egyenlőség* 1886. dec. 5.

nulják és a hittani órákat vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rendetlenül látogatják.”⁸⁹ Felmerült ugyan a gondolat, hogy a PIH állítson fel egy zsidó elemi iskolát a *Skót Misszió* iskolájának közvetlen szomszédságában,⁹⁰ de a tervből nem lett semmi, a PIH-nek anyagi fedezete sem volt rá, és valószínűleg különösebb hajlandósága sem, mivel eleve meglehetősen ellenérzéssel volt a gyermekeiket a Misszió iskolájába beadó szülők iránt. Amint azt a PIH képviselőtestületének egyik tagja írta 1897-ben: „Az embert, és ez valóban motiválva van, ellenszenv fogja el, ha szülőket lát, kik gyermekeiket egy öltözet ruháért, pénzajándékért odaadják a térítőknek.”⁹¹

V.

Fájó dolog nézni az évről évre kitérők számát, írta Singer Bernát 1905-ben a zsidók kitérését körüljáró kilencrészes cikksorozat zárócikkében, „de egy pillanatra sem hagyott el a szent meggyőződés, hogy vallásunk nem érdemli meg a hűtlenséget részükről és hogy egyetlen nemes eszme, egyetlen magasztos cél sem vezérli őket elpártolásukban. Csupa érdek, léhaság, tolakodás és gyávaság.”⁹² A számtalanszor ismételt kijelentésben a kulcsszó az *érdek* volt. Szabolcsi Miksa szárazabb megfogalmazásában, 1899-ben: „Nagyobb pozíció, nagyobb állás, nagyobb működési kör, nagyobb előismerés, nagyobb tisztelet, nagyobb haszon: ezek a kitérések indítóokai.”⁹³ Illetve 1906-ban: „Akik kitérnek, egytől-egyik érdekből térnek ki.”⁹⁴

Nem kétséges, Magyarországon, mint másutt, a kitérést a modern korban alapvetően a könnyebb társadalmi érvényesülés reménye motiválta. Ezt mutatja a kitérők életkora is. Zömükben fiatalon, pályafutásuk elején tértek ki. A PIH rabbinitásának irodavezetője szerint, a PIH-nél 1896 és 1907 között kitértek 73,3%-a tartozott az „ifjúság közé”.⁹⁵

Ám az „érdek” is többféle lehetett.

A kitérés érdekorientált okai között a zsidó aktivisták leggyakrabban a közszolgálatba való bejutást, illetve az ezen belüli előmenetelt említették. A zsidókkal szembeni állami diszkrimináció kérdésével a dualizmus kori Magyarországon a történetírás keveset és csak érintőlegesen foglalkozott. „Bizonyos kormány-szervek, hivatalok – írta Jehuda Don és George Magos –, miközben kizárták keretükből a zsidókat, nyíltan megkülönböztetett előnyöket nyújtottak az áttér-

89 *Lévai Izor*: A skót térítők. Egyenlőség 1903. márc. 29. 5.

90 *Szabolcsi Miksa*: Még egy kötelesség. Egyenlőség 1897. jún. 6. 3–5.

91 *Id. dr. Glass Izor*: A hitközség és a skót misszió-iskola. Egyenlőség 1897. jún. 13. 6.

92 *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. IX. Melléklet az „Egyenlőség” 1905. január 8-iki 3-ik [Téves számolás, valójában 2-ik] számához 1.

93 Meturgeman. Új társadalmi osztály i. m. 7.

94 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. A szabadgondolkodás és a valláscsere. Egyenlőség 1906. máj. 6. 6.

95 A zsidóság árulói. Egyenlőség 1919. szept. 11. 16.

teknek. [...] Bizonyos kinevezések pl. egyetemi professzori kinevezés esetében elvárták, hogy a jelölt kikeresztelkedjék.”⁹⁶ Karády Viktor szerint az állami szektorban való karrier „egy bizonyos szinten felül” megkövetelte a kitérést.⁹⁷ Ennél is általánosabban, Andrew Janos úgy ítélte, a „magas szintű politikai és társadalmi pozíciók” terén a kitérés „hallgatólagos, de erőteljes” elvárás volt.⁹⁸ E megállapítások mind általánosságban vonatkoznak az 1919 előtti periódusra. A budapesti zsidóság történetének áttekintésében, az 1873–1896 közötti korszakot tárgyalva Vörös Károly azt írta: „Az értelmiségi pályák közül a közhivatalnokság – akár városi, akár megyei, akár minisztériumi szinten – gyakorlatilag szinte teljesen el volt zárva a zsidóság elől.”⁹⁹ Hajdu Tibor szerint, viszont, mivel az 1870-es, 1880-as években „hiány volt tanult és tehetséges fiatalokban, így szinte korlátozás nélkül érvényesülhettek azok, akik megfelelő diploma birtokában váltak a mindenkori követelményeket. Ez formai korlátozás nélkül vonatkozott a zsidókra is”, akiknek szombaton is kellett ugyan dolgozniuk, de „vallásukról nem kellett lemondaniuk”. A kikeresztelkedés „magasabb állás elérésénél [...] előnyt jelenthetett, de nem volt szükséges”.¹⁰⁰ A zsidók hivatalba áramlásának megtorpanását az 1900-as évek második felében Hajdu a közalkalmazotti pályák telítettségének tulajdonította.¹⁰¹ Mind Hajdu Tibor, mind Gyáni Gábor kiemelték, a dualizmus utolsó időszakában a kormányzati elit szintjén a kitért zsidók után megjelentek zsidó vallású politikusok is.¹⁰² Gyáni Gábor emellett hangsúlyozta a diszkrimináció nem specifikusan zsidókat, hanem általában a polgárságot sújtó jellegét.¹⁰³

Ha a statisztikát nézzük, azt látjuk, hogy 1910-re az állami szektor egyes területein a zsidók aránya meghaladta össznépességbeli arányukat, más területein ennek alatta maradt. A lakosság ekkor 5,0%-át kitevő zsidók aránya 5,5% volt az állami, 5,8% a városi, 6,9% az igazságügyi tisztviselők között, 2,5% a vármegyei tisztviselők, 3,8% a bírák és ügyészek, 4,3% az egyetemi és főiskolai tanárok körében. 1900 és 1910 között a zsidók aránya az esetek többségében emelkedett, csökkent az igazságügyi tisztviselők, valamint az egyetemi és főiskolai tanárok között. Más képet kapunk, ha összehasonlítjuk a zsidók arányát az állami szektorban és az állami szektor terén kínálkozó állásokhoz vezető középiskolákban és felsőoktatási intézményekben. Az előbbi jóval az utóbbi alatt maradt:

96 J. Don–G. Magos: i. m. 451.

97 Karády V.: Asszimiláció és társadalmi krízis i. m. 132.

98 Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1982. 180.

99 Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. *Kortárs* 30(1986) 12. sz. 109.

100 Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 55.

101 Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 23(1980) 7. sz. 27.

102 Hajdu T.: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után i. m. 27.; Gyáni Gábor: Forráskritika és bizonyítás. Vízontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* 10(1998) 26.

103 Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* 9(1997) 273.

1910-ben a gimnáziumok és reáliskolák tanulóinak 22,0%-a, a felsőbb tanintézetek hallgatóinak 29,6%-a volt zsidó, ezen belül, ami itt külön kiemelandó, a jogi kar hallgatóinak 1903/1904-ben 27,5, 1913/1914-ben 18,6%-a.¹⁰⁴ Az arányok közötti eltérés önmagában nem utal feltétlenül a zsidókat sújtó állami diszkriminációra, amennyiben elméletileg feltételezhető, hogy a középiskolákból és egyetemről kikerülő zsidó fiataloknak azon jelentős többsége, amely nem az állam szolgálatába szegődött, ezt kizárólag egyéni preferenciából tette. Ám ez valószínűtlen. 1914-ben Ágoston Péter éppen a zsidóknak a közalkalmazotti, illetve a szabadpályákon elfoglalt aránya közötti jelentős eltéréseben látta az állami diszkrimináció bizonyítékát, mivel, vélte, ellenkező esetben legalábbis arányosabb lenne a zsidók megoszlása a köz-, illetve a magánszféra között.¹⁰⁵

A hivatalos statisztikák, amelyek nem vették külön a kitért zsidókat, mivel felekezeti hovatartozásuk szerint a keresztények közé sorolták be őket, nem mondanak semmit arról, hogy az állam szolgálatába belépni kívánó, illetve már belépett zsidókra nehezedett-e, és ha igen, milyen fokú kitérésí nyomás. Ha persze közvetetten is, a felekezeti kiadványokból nyerhető adatok egyértelműen e nyomás meglétére utalnak. 1906-ban, a PIH rabbi-hivatalában kitérésüket bejelentő 140 férfinak majdnem egyötöde volt joghallgató, 12,8%-a köztisztviselő (27, illetve 18 fő, együtt a kitérték 32%-a). A jelentés külön kiemelte a „feltűnő” arányú kitérésüket „az aránylag csekély számú állami és fővárosi zsidó tisztviselők közül”.¹⁰⁶

A kor több, kimagasló tehetségű zsidó tudósának pályautja is tanúsítja: zsidóságuk, illetve zsidóságukhoz való hűségük hátrányosan befolyásolta előmenetelüket. Az 1850-ben született Alexander Bernát 1874-ben tért haza Bánóczi Józseffel egy több mint hatéves külföldi tanulmányútról. Mindketten a magántanárságban reménykedtek, „de csakhamar kiábrándultunk”, emlékezett vissza Alexander 1919-ben. „Megtudtuk, hogy az egyetemre egyáltalán nem kerülhetünk, [...] csak ha kikeresztelkedünk. Később történtek is erre nézve kísérletek, Trefortnak, a szabadelvűség hőségének részéről.”¹⁰⁷ Alexander 1876-tól helyettes tanárként tanított a budapesti V. kerületi főreáliskolában, 1878-tól a budapesti tudományegyetemen a filozófiatörténet magántanára, 1895-től nyilvános rendkívüli tanár lett. 1900-ban Beöthy Zsolt nyilvános rendes tanári kinevezését javasolta, de kollégái nem szavazták meg a katedrára való felterjesztését. Hivatalosan azért, mert Alexander újságíróként is dolgozott. Ezt az érvet senki sem vette komolyan. „Beszéljünk magyarán – fakadt ki Benedek Elek –: Alexander Bernátot leszavazzák mivelhogy zsidó. Igaz, hogy az ő írásaiból erős magyar lélek szól hozzám, s bizonyára másokhoz is, de mit ér a magyar lélek, ha az zsidó ember

104 Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 32., 74.; Zeke Gy.: i. m. 191., 193.

105 Ágoston Péter: Az antiszemitizmus. Világ 1914. máj. 27. 3.

106 A 27 joghallgatón kívül 6 orvosnövendék, 4 műegyetemi hallgató, és 2 bölcészés tért ki. Ld. A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről i. m. 23.

107 Alexander Bernát: Bánóczi József. In: Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. Bp. 1919. 28.

porhüvelyében tartózkodik?”¹⁰⁸ Alexander Bernátot 1904-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárrá.¹⁰⁹ Az ugyancsak 1850-ben született Goldziher Ignác 1872-ben lett magántanár. Az Eötvös József által neki ígért sémi filológiai tanszék élére 1873-ban az arabisztikában járatlan Hatala Pétert nevezték ki. Goldziher 1894-től címzetes – vagyis továbbra is illetmény nélküli – nyilvános egyetemi tanár lett, ekkor már Prágában, Bécsben, Heidelbergben, Cambridge-ben ajánlottak neki professzúrát. Goldziher inkább Pesten maradt, 1905-ben kapta csak meg a nyilvános rendes tanárságot. A kor legnagyobb orientalistája 33 éven át tanított fizetés nélkül az egyetemen, megélhetését eközben a PIH 1876–1905 között elfoglalt – és Goldziher által hevesen gyűlölt – főtitkári állása biztosította.¹¹⁰ Az 1856-ban született Marczali Henrik 1878-ban már magántanár volt. Trefort Ágoston 1882-ben felterjesztette rendkívüli tanárságra, anélkül, hogy tudomása lett volna Marczali zsidóságáról, bár ezt Marczali soha nem titkolta el. Mikor fény derült – a korabeli kifejezéssel élve – rendezetlen felekezeti viszonyaira, „megindult a térítési hadjárat”, írta Marczali visszaemlékezéseiben. „Ebben Fraknoi és Haynald bíboros buzgólkodtak. Mint Fraknoi mondta: ha engedek, ezüsttálcán hozzák eléem a tanárságot.”¹¹¹ Mint másutt írta: „Csak ennyit választottam illetékes helyen: »Azt nem! Nem térek ki!« Emiatt a kategorikus kijelentésem miatt tizenöt esztendeig kellett várnom a katedrára.”¹¹² Pontosabban 13 évig, 1895 elején nevezték ki a Salamon Ferenc halálával 1892 óta megüresedett magyar történelmi katedrára.¹¹³ Mondhatnánk, végül mindhárman nyilvános rendes egyetemi tanárok lettek. De nem fér hozzá kétség: ha nem lettek volna zsidók, illetve ha kitértek volna, kinevezésük évtizedekkel korábban megtörtént volna.

Hogy az állam szolgálatába lépésnél a zsidó felekezethez tartozás hátrányt jelentett, ezt a kortársak, a néppárti *Alkotmány*tól a liberális *Pesti Hírlapon* át a radikális *Husadik Századig* egyöntetűen tényként kezelték.¹¹⁴ Az *Alkotmány* 1911-ben éppen ezzel igazolta a kultuszminiszterhez intézett kérelmét, hogy a zsidó felekezeti tanárjelölteket csak a zsidó lakosság százalékos arányában engedje be az egyetemre. A *numerus clausus*, érvelt az *Alkotmány*, véget vetne a jelenkor álszentségének, amely beengedi a zsidót az egyetem bölcsészeti karára, de a gyermekek nevelését már nem bízta rá.¹¹⁵

108 *Benedek Elek*: Alexander Bernát. Nemzeti Iskola 1900. febr. 17. 1.

109 *Gábor Éva*: Alexander Bernát. Bp. 1986. 26–35.

110 Ld. Új egyetemi tanárok. A Hét 1894. szept. 23. 598.; *Szabolcsi L.*: i. m. 41.; *Goldziher Ignác*: Napló. Bp. 1984. (Tények és tanúk); *Simon Róbert*: Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról. Bp. 2000. 60–70.

111 *Marczali Henrik*: Emlékeim. Bp. 2000. 121–122.

112 *Marczali Henrik*: Hogy lettem én egyetemi tanár. In: Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp. 1928–1929. 129–130.

113 *Gunst Péter*: Marczali Henrik. Bp. 1983. 40–41.

114 *M. J.*: A Tanáregyesület ügyéhez. Alkotmány 1911. nov. 1. 2.; Mikor a pályázó zsidó. Pesti Hírlap 1905. márc. 28. 10.; *Várdai*: A zsidó államtitkár. Huszadik Század 14(1913) 627.

115 *M. J.*: i. m. 2.

„A zsidó fiatalság – írta az *Egyenlőség* 1883-ban – örömeiből adná magát a közhivatalnoki pályára, ha a folyamodásoknál a születési bizonyítványra és a keresztlevélre oly nagy súlyt nem fektetnének.”¹¹⁶ A diszkriminációról az 1880-as években az *Egyenlőség* is mint közismert tényről számolt be, azzal a különbséggel, hogy szüntelenül kikelt ellene, nem kis részben éppen azért, mert a zsidókat a kitérésre csábította. Túl a zsidókat a közszolgálat összes területén sújtó esélyegyenlőtlenség ismételt elítélésén,¹¹⁷ a zsidó sajtó külön figyelmet szentelt a zsidó tanárjelöltek nehézségeinek, hogy elnyerjék kinevezésüket a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál.¹¹⁸ A minisztériumban, írta Visontai Soma 1887-ben, „jelszóvá lett, hogy a zsidó csak vallása árán nyerhet államhivatalt”.¹¹⁹ „Szentelkedő beszédű franciskánus”, „a nagy hittérítő”: a Trefort Ágoston elleni szüntelen kirohanások élességét az aggodalom váltotta ki: „E nemes csáb előtt, ha gyöngye az ifjú, vagy ha nagyon éhes és kenyérre vágyik, megtörik, meghajlik.”¹²⁰

1889-ben az *Egyenlőség* reménykedve közölte a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot egy éve vezető Csáky Albin gróf kijelentését: „A vezetésem alatt álló minisztérium az áttérésre nézve távol áll mindentől, mi pressióhoz csak hasonlíthat is.”¹²¹ Reménykedése bevált: a 1890-es években a panaszok szinte teljesen megszűntek. A zsidók számára a dualizmus időszakának ez az évtized volt az aranykora, a neológ zsidók panteonjába a mindenekfelett álló Eötvös József mellé ekkor bekerült Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Eötvös Loránd, Wlassics Gyula, illetve – ideiglenesen – Wekerle Sándor.

A századfordulón, Széll Kálmán hatalomra lépése után ismét fordult a kocka: „Évek óta először hallani ismét a keresztlevél befolyásáról bizonyos polgári jogokra. Vannak immár ismét olyan hivatalok, ahol a képesítés kérdése előtt eldöntik a keresztlevél kérdését”, írta az *Egyenlőség* politikai kérdésekre szakosodott főmunkatársa 1900-ban.¹²² Pár hónappal később Kóbor Tamás jóval sarko-

116 Válasz. Somssich Pál országos képviselő úrnak. *Egyenlőség* 1883. szept. 16. 2.

117 Ld. *Sturm Albert*: Amit zsidó toladásnak neveznek. *Egyenlőség* 1882. dec. 10. 2–4.; *Legyünk katonák!* *Egyenlőség* 1884. júl. 27. 6.; *Tisza jubileumához*. *Egyenlőség* 1885. nov. 29. 1–2.; *Dr. G.*: Kik magyarosodnak? *Egyenlőség* 1886. márc. 7. 2.; *Dr. Feleki Sándor*: Zsidó magyar írók és tudósok. *Dr. Kőrösi József*. *Egyenlőség* 1890. okt. 3. 12.

118 Ld. *Sturm A.*: i. m. 3–4.; *A küzdelem vége*. *Magyar Zsidó* 1891. febr. 26. 7. A cikk szerzője Israel Henrik. „Kevés volt még a múlt század 70–80-as éveiben az állami középiskola, ahová zsidót ki lehetett volna nevezni”, emlékezett vissza az e tekintetben (kitéréséig) maga is pórul járt Angyal Dávid. „Általában a liberális miniszterek nagyon nehezen bírták magukat arra határozni, hogy zsidót alkalmazzanak középiskolákban.” *Angyal Dávid*: Emlékezések. Sajtó alá rend. Czigány Lóránt. London, 1971. 68.

119 *Dr. Visontai Soma*: Trefort. *Egyenlőség* 1887. jan. 16. 2.

120 I. m. 1. Trefort rossz emléket hagyott a zsidókban. „Egy egész hitközségre valót térített ki közülünk”, írta majdnem 20 évvel halála után a szabadkai főrabbi. *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. II. *Egyenlőség* 1904. nov. 13. 4.

121 Csáky külön hozzászövegte: „Sőt, egy esetben, midőn tudomásomra jutott, hogy egy állásra aspiráló egyén csak azért tért át, mert abban a hiszemben volt, hogy a remélt állást így inkább elnyerheti, az illetőt egyenesen mellőztem.” Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében. *Egyenlőség* 1889. nov. 3. 1–2.

122 *Dr. Fleischmann Sándor*: Aggodalmak. *Egyenlőség* 1900. ápr. 29. 2.

sabban fogalmazott: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezeti tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. [...] Zsidó ember nem tud jogához, kenyeréhez jutni. Nem ő tér ki, mások zsarolják belőle ki a ragaszkodást apái vallásához. [...] A magyar állam térít.”¹²³ A panasz ekkortól kezdve folyamatos: „A vasútnál, a postánál, a minisztériumokban és más hivatalokban – írta Szabolcsi Miksa 1904-ben –, hányszor értetik meg a legjelesebb kvalifikációjú, zsidóhittű hivatalnokkal is, hogy a keresztlevél bemutatása mindjárt jobb és gyorsabb előmenetelt hozna.”¹²⁴ „Az állam – ismételte Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi 1908-ban – egyenesen díjat tűz ki a hitehagyásra. Mert aki nem alkalmas valamely hivatal betöltésére vagy éppen annak vezetésére egyedül azon okon, hogy zsidó, tüstént alkalmassá válik, mihelyt – nem zsidó többé.”¹²⁵

A panasz a zsidó tanárjelöltek mellőzését illetően is felújult. „Wlassics Gyulának nemcsak parolijában, de lényegében liberális miniszterkedése” után, írta az *Egyenlőség* 1906-ban, „az előbbi állapotok tértek vissza. [...] Zsidó tanárokat az állam intézeteibe egyáltalán nem, vagy csak a legritkább esetben, a legeslegnagyobb protekció nyomása alatt neveznek ki.”¹²⁶ „Nem diploma kell ide – ismételte szüntelen az *Egyenlőség* –, hanem keresztlevél.”¹²⁷

E tanulmánynak nem célja meghatározni a zsidókat érintő állami diszkrimináció tényleges arányát. Egészen sommásan: erősebb volt mint Franciaországban, gyengébb mint Németországban.¹²⁸ A hangsúly az utóbbin van, a magyar és a francia zsidóság helyzete egyszerűen összehasonlíthatatlan. Tegyük hozzá: A főváros politikája e téren (is) liberálisabb volt az államinál, amint azt például Patai József, a *Múlt és Jövő* szerkesztője készséggel nyugtázta is. Hasztalan próbálkozásai után, hogy kinevezzék valamelyik állami középiskolába, a fővároshoz fordult, amely, írta 1914-ben, „nobilisan, talán éppen zsidó irodalmi működésemet méltatva, mindjárt legelső iskolájához helyezett el”.¹²⁹ A diszkrimináció az

123 *Kóbor Tamás*: Modern makabeusok. *Egyenlőség* 1900. dec. 16. 1–2.

124 *Szabolcsi M.*: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor i. m. 4.

125 *Dr. Eisler Mátyás*: A magyar zsidók emancipációja. In: Évkönyv. 1908. Szerk. Bánóczy József. Bp. 1908. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XXV.) 310–311. Ld. még: *Kóbor Tamás*: »Az mindegy«. *Egyenlőség* 1901. febr. 10. 2.; *Singer B.*: A kitérések. II. i. m. 4.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség* 1911. szept. 10. 4.; »Talán izraelita tetszik lenni?«. *Múlt és Jövő* 2(1912) 280.; *Dr. Weisburg Gyula*: Jogfosztás rendszerrel. *Hitközségi Szemle* 3(1912) 190.; *Veritas*: Sokan vagyunk... *Egyenlőség* 1914. máj. 24. 1–2.

126 A kultuszminisztérium V. ügyosztálya. *Egyenlőség* 1906. febr. 25. 1–2.

127 Glosszák a hétről. *Egyenlőség* 1909. okt. 6. 3. Ld. még: *Nemes Lipót*: Amihez igazán nem kell kommentár. Melléklet az „Egyenlőség” 1909. december 12-iki 48. számához 1.; *Dr. Weisburg Gyula*: Kelő-szálló remények. *Hitközségi Szemle* 2(1911) 318.

128 Ld. *Pierre Birnbaum*: Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy. Paris, 1992.; *Peter Pulzer*: Jews and the German State. The Political History of a Minority, 1848–1933. Oxford, UK., 1992.

129 *Secundus*: Glosszák Göröcsöni Dénes halálához. *Múlt és Jövő* 4(1914) 211. Patai József 1908-tól 1921-ig tanított a belvárosi főreáliskolában.

állami gimnáziumok esetében sem volt általános szabály. Sőt. Heller Bernát 1896-tól tanított a budai II. kerületi állami főreáliskolában. Vallásos lévén, szombati óráit áttétette más napokra. Amikor sor került rendes tanárrá való kinevezésére, megkérdezték tőle a minisztériumban, továbbra is szándékában áll-e elutasítani a tanítást szombaton. Heller igennel választolt, bár biztosra vette, hogy ezzel tönkretette esélyeit. Tévedett, pár nappal később megkapta kinevezését.¹³⁰

Ez azonban nem változtat a tényen: párhuzamosan a hagyományos politikai elit iránt táplált növekvő ellenérzésükkel, a zsidó aktivisták a diszkriminációt is egyre nehezebben élték meg. Az első világháború kitörésének napjaiban, egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, akinek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen a kinevezésében, öngyilkos lett. Az *Egyenlőség* elkeseredettsége csúcspontját érte el: „Az állam – írta a fiatal ügyvéd Mezei Sándor –, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábiztatta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. Még csak nem is azért: hanem amiatt, mert ön nem lett hitehagyóvá. [...] Önnek nyomorognia kellett, mert zsidó volt, nem kapott állást, mert zsidó volt és meg kellett halnia, mert zsidó volt. [...] Az ön sírja előtt, mikor búcsúzóra nyújtjuk, keményen és elkeseredetten öködbe szorul a kezünk.”¹³¹

Bár a zsidó aktivisták szerint késve, és eleinte messze nem megfelelő határozottsággal, Tiszaeszlár után a hatalom védte meg a zsidókat a társadalom (egy szegmense) ellenében és nem fordítva. Ez volt Tiszaeszlár tanulsága. A társadalmi antiszemitizmushoz képest a zsidó aktivisták jóval érzékenyebben reagáltak tehát az állam felől jövő minden, zsidóellenességgként értelmezhető jelre, így a zsidókat a közszolgálat terén érő negatív megkülönböztetésre, mert elvárásaik is nagyobbak voltak a jogegyenlőséget szavatolni hivatott és, főleg, a társadalommal szemben védőbástyát jelentő hatalom iránt. Ez nem jelenti azt, hogy az állami diszkriminációban látták volna a kitérés leggyakoribb okát.

VI.

„Az igazsághoz híven meg kell vallanunk – írta a kitérésről szóló cikksorozatában Singer Bernát 1904-ben –, hogy az utolsó években nem az állami kényszer hajtotta a kitértek többségét a keresztény egyházak karjaiba. Magánemberek, kikhez az államnak semmi köze nincsen; nagy urak, kik erősségei lehetnének felekezetőknek; írók és művészek, kiknek megvetni kellene minden alantassá-

130 Scheiber Sándor: Heller Bernát élete és tudományos munkássága. In: *Uő: Folklor és tárgytörténet*. I. Bp. 1977. 360.

131 *Idem*: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség* 1914. júl. 26. 2. A cikk szerzője Mezei Sándor.

got; magas rangú hivatalnokok, stb.; ezek hagynak el bennünket.”¹³² Milyen okból? A zsidó aktivisták erről szűkszavúbban nyilatkoztak.

„Ha meg is történik – írta Szász Zoltán a *Pesti Hírlapban* 1913-ban –, hogy egyes egyéneket azért neveznek ki egyetemi tanárrá, főrendiházi taggá, mert zsidó, ha lehetséges, hogy egyes, a zsidók által teljesen elfoglalt területeken inkább előny a zsidó származás, mint hátrány, azért nagy általánosságban véve, ha az egész kultúremberiség életét nézzük, a gazdasági élet összes tereit áttekintjük, a társadalmi létra összes fokozatait bejárjuk, a zsidó származás inkább hátránként, mint előnyként fog jelentkezni.”¹³³ Mindazok számára, akiknek zsidóságuk már nem – illetve soha nem is – jelentett semmit, e hátránynak nem kellett feltétlen jelentősnek lennie ahhoz, hogy a kitérés által kísérletet tegyenek a leküzdésére. A dualizmus idején megválasztott, számításaink szerint 107 zsidó származású képviselő közül például 60 zsidó vallású volt első megválasztásakor, 45 kitért. Két esetben eddig még nem tudtuk biztosan megállapítani az illető felekezeti hovatartozását.¹³⁴

A zsidó aktivisták is feljegyezték persze, számosan egyszerűen a „jobb kilátásért” térnek ki, illetve azért keresztelik meg kiskorú gyermekeiket, miközben ők maguk zsidók maradnak, mert úgy vélik, „a keresztlevél mellett az ember akadálytalanul megy előre”.¹³⁵ Kitér a hírlapíró is, írta az *Egyenlőség* 1903-ban, „ki összeköttetéseket keres ilyenképpen”, vagy a szerkesztő, „ki egy érdekcsoportnál egzisztenciát remél”.¹³⁶ A zsidó orvosnak, gyógyszerésznek, ügyvédnek, aki azt tapasztalja, hogy a keresztény lakosság csupán „kényszerűségből” fordul hozzá, írta az *Egyenlőség* segédszerkesztője 1905-ben, „a legelső gondolata az, hogy a hitvallása áll boldogulása útjában”.¹³⁷ Ám a vallásváltás eme indokáról a

132 Dr. Singer Bernát: A kitérések. IV. Egyenlőség 1904. dec. 4. 4.

133 Szász Zoltán: Zsidó antiszemitizmus. Pesti Hírlap 1913. szept. 6. 2.

134 Túl azokon, akik zsidónak születtek, a számításban zsidó származásának tekintettük mindazokat, akiknek apjuk, ill. nagyapjuk zsidó volt. Ezzel lényegében William McCagg álláspontját követtük, aki könyvében 102, ill. 103 zsidó származású képviselőről tesz említést. Ld. *William O. McCagg, Jr.: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, 1972. 129., 185. Az 1929-ben megjelent Zsidó Lexikon és McCagg könyvében szereplő adatok felhasználásával végzett számításai alapján Andrew Janos úgy vélte, a zsidó származású képviselőknek legalább háromnegyede kitért zsidó volt. Ld. *A. C. Janos: i. m.* 180. A gond a Zsidó Lexikonnal van. Legtöbbször csak a név után illesztett csillaggal utalt egy adott személy kitérésére, minden további pontosítás nélkül. Így kitértként jelölte meg az 1896 óta folyamatosan képviselő Barta Ödönt, aki azonban csak 1918-ban tért ki. Ld. Hitehagyottak. A Budai Izr. Hitk. Értesítője 9(1918. aug.–nov.) 11. Más esetben a Zsidó Lexikon megadta a kitérés dátumát, de tévesen, így id. Chorin Ferenc esetében, akiről azt írta, 1903 előtt tért ki. Chorin valóban kitért, de jóval később, hiszen még 1916-ban is tagja volt az Orsz. Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának. Ld. Fölvívás a magyar zsidósághoz. Egyenlőség 1916. márc. 12. 1. Végül, a Zsidó Lexikon nem egy esetben csillaggal jelölt olyanokat is, akik soha nem tértek ki, a képviselők közül pl. Farkas Pált. Ld. Farkas Pál. Egyenlőség 1921. ápr. 30. 5–6.

135 Szabolcsi Miksa: A hitehagyás és a nevelőnőképző. Egyenlőség 1901. ápr. 28. 1–2.

136 Elkán Miksa: Renegátok. Egyenlőség 1903. máj. 3. 2.

137 Komáromi Sándor: Helycseré! Egyenlőség 1905. szept. 3. 1–2. A cikk szerzőjének valódi neve Haber Samu.

zsidó aktivisták sokkal kevesebbet írtak. Egyrészt, mert ha az állami diszkriminációt felháborítóbbnak találták, a zsidók szakmai érvényesülésének a társadalmi életben fellépő akadályai jobban fájtak. Másrészt, mert szemben azzal, aki „a környezet nyomása” miatt tért ki, a szerkesztő vagy az ügyvéd esetében, aki „anyagi előnyök elérése céljából” hagyta el hitét, kényszerről kevésbé lehetett beszélni. Míg az előbbi, írta Hevesi Simon pesti rabbi 1906-ban, csupán „lelki gyöngeség tanújelét adja”, az utóbbi „hitvány, céda, kufár”.¹³⁸ Az efféle kitérés nemcsak jóval elítélendőbb volt a hithű zsidó aktivisták számára, egyszerűen kedvüket is szegte, hogy gyakran beszéljenek róla.

Ugyanebből az okból keveset foglalkoztak azokkal, akik „előkelő társaság hiú fényéért, [...] mágnás keresztszülőkért” sasszéztak a keresztség felé. „Íme – sorolta tovább az *Egyenlőség* 1903-ban –: rosszul nevelt, hiú, üresfejű uracsok heccből »lelocsoltatják« magukat, előkelődési mániában szenvedő kisasszonyok a drága pénzen vásárolt előkelő férj kedvéért áttérnek. Íme: a bankár úr az Országos Kaszinóba epekedik, a nagyságos asszony báró, vagy gróf társaságát szomjazza.”¹³⁹ 1909-ben Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség* szerkesztői üzenetek rovatában beszámolt egy levélről, amelynek szerzőjét abbéli sérelme vitte a kitérés gondolatára, hogy kamasz gyermekeinek dzsentricsaládból származó nevelője nem hívta meg az általa rendezett ünnepségre. „Borzasztó elgondolni is, hogy az ember ne kaphasson meghívót oda, ahol házi nevelője a rendező”, idézett Szabolcsi a hölgy leveléből, majd rávágta: „Mi a tíz csapásnak alkalmaznak önök házi nevelőül dzsentri jogász fiút?”¹⁴⁰

Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban: a zsidó aktivisták a vegyes házasságot is alig említették a kitérés lehetséges okai között. Ez annál is meglepőbb, mert amikor megtették, a kitérés egyik leggyakoribb okaként hozták fel. A vegyes házasságban élő zsidó, írta Szabolcsi Miksa 1902-ben, „előbb-utóbb ott-hagyja apái hitét, különösen, ha nem marad el a gyermekáldás. Erre megtanítottak a kitértek lajstromai is, miket csak ma láttam a pesti rabbisági irodában. A kitértek nagy része ugyanis vegyes házasságot kötött zsidó felek.”¹⁴¹ A polgári házassággal lehetőségessé váló vegyes házasságot a zsidó aktivisták politikai szempontból szorgalmazták, hiszen a zsidó–keresztény házasság az egyházpolitikai reformok által a zsidók számára kivívott teljes egyenjogúság részét képezte. Zsidó szempontból azonban nem tartották kívánatosnak. Hogy a zsidóság támogatja a polgári házasság bevezetését, írta Palágyi Lajos 1890-ben, „egyáltalán nem azt jelenti, hogy a zsidóság házasodjék össze a kereszténységgel”.¹⁴² „Tagadhatatlan”, szögezte le Szabolcsi Miksa 1892-ben, „a polgári házasság kárt fog

138 *Dr. Hevesi Simon*: Gondolatok a hitcseréről. Melléklet az „Egyenlőség” 1906. január 28-iki 4-ik számához 2.

139 *Elkán M.*: i. m. 2.

140 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Tanács. Egyenlőség 1909. dec. 26. 5.

141 Meturgeman. Az aradi áldás újból kísért. Egyenlőség 1902. jan. 12. 5. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

142 *Palágyi Lajos*: Zsidó–keresztény házasság. Egyenlőség 1890. nov. 28. 4.

tenni vallásos életünkben”.¹⁴³ A potenciális kár nem csupán a vegyes házasságból származó – külön megállapodás híján a nemük szerinti szülő vallását követő – gyerekekre vonatkozott, hanem a vegyes házasságban élő zsidó félre is. Mégis, a polgári házasság bevezetését követő majdnem húsz év alatt a zsidó aktivisták alig foglalkoztak a vegyes párok kérdésével. Ennek oka egyértelmű: a zsidók asszimilációját szorgalmazó neológ aktivisták számára nyilvánvalóan kényes volt túlon túl explicitté tenni: az ideális magyar zsidó számukra olyan személy, aki, noha nyelvében, szívében, érzéseiben stb. teljesen magyar, de nem zsidó magyarral nem kel egybe. Ekképpen, s noha a kitérések bizonyosan jelentős része mögött a vegyes házasság állt,¹⁴⁴ a zsidó aktivisták csak néhány kivételes alkalommal adtak hangot a vegyes házasságokkal szemben táplált ellenérzésüknek. Akkor viszont annál hevesebben. 1906. március 19-én a PIH kórházában nagybetegen fekvő Bihari Sándor festőt, keresztény felesége kérésére, megkeresztelte a kórházba civil ruhában érkezett Odvorka Rudolf lipótvárosi káplán. Bihari előtte nem jelentette be kitérését a PIH-nél, barátai előtt sohasem nyilatkozott arról, hogy szándékában állna kitérni, a kereszteleésnek nem voltak tanúi. Biharit pár nappal később felesége átszállította a Vöröskereszt Győri utcai Erzsébet kórházába, ahol Bihari úgy nyilatkozott, önszántából keresztelekedett meg. Bihari március 28-án meghalt, a pesti és budai neológ zsidó hitközségek tiltakozása ellenére katolikusként temették el.¹⁴⁵ A tanulság, írta Szabolcs Miksa, „kiordít” az ügyből. „Az a tanulság, hogy zsidó ember, ki tart valamit hitére, ne hitesse el magával soha, hogy ej mit! zsidó maradhatok én akkor is, ha keresztény nőt veszek feleségül. [...] Az ilyen házasság vége rendesen a férj kitérése, hogy azután a renegátság bélyegét hordja magán, nemcsak zsidók és keresztények előtt, hanem saját házbellei előtt is. [...] Csak azt akarom tanácsolni a házasulandó zsidó barátainknak, hogy ha égő poklot nem akarnak házukban, maradjanak a magukéi között.”¹⁴⁶

143 Sz. M.: A mi nagy veszteségünk. Egyenlőség 1892. dec. 2. 2. Az Sz. M. Szabolcsi Miksa monogramja.

144 A pesti protestáns gyülekezetek anyakönyveinek vizsgálata alapján Welker Árpád az 1895 előtti korszakra nézve arra a következtetésre jutott: „a jogilag és a társadalmi értelemben házasságra képes áttérők több mint fele a házasságkötés egyértelmű és közvetlen szándékával tért át”. Welker Á.: i. m. 104. Ekkor persze zsidók még csak a kitérés révén kelhettek egybe keresztényekkel. A polgári házasság bevezetését követő időszakra nézve nem rendelkezünk megbízható adattal. A PIH rabbi-hivatala szerint az 1935-ben kitért 667 személy 21,9%-a nem zsidó jeggyel, 20,2%-a nem zsidó hitvestárssal indokolta kitérését. *Eppler Sándor*: A budapesti zsidóság szociális munkája. Bp. 1937. 15.

145 Az ügyről ld. *Szabolcs Miksa*: Lélekrablás. Egyenlőség 1906. márc. 25. 1–5.; *Mardocheus*: A Bihari-esethez. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 1–2.; Három beadvány. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 2–4.; A Bihari-eset. Egyenlőség 1906. ápr. 8. 11.; Kereszteleés a zsidó-kórházban. Budapesti Hírlap 1906. márc. 22. 8–9.; Kat. hitre térés a zsidó-kórházban. Pesti Hírlap 1906. márc. 22. 12.; Kikeresztelekedés – zsidó kórházban. Budapesti Napló 1906. márc. 22. 5.; Kikeresztelekedés a zsidó kórházban. Pesti Napló 1906. márc. 23. 6.

146 *Szabolcs Miksa*: Lélekrablás i. m. 4–5.

VII.

Morális szempontból, és a kitérés a zsidó aktivisták számára alapvetően morális kérdés volt, a kitérés megbélyegzésének alapja a hitehagyás lényegileg *hazug* mi-voltának a hangoztatása volt. A renegát hazug indokkal vált ki a zsidóságból és hazug indokkal tért át a kereszténységre. A kitéréshez azonban vezettek olyan okok is, amelyek szétfeszítették ezt az axiomatikus elvet. A zsidó öngyűlöletből fakadó kikeresztelkedésről, illetve a nem zsidó magyarokkal való együvé válásként megélt áttérésről a zsidó aktivisták pár kivétellel szinte soha nem írtak, vagyis a kitérés egy adott lehetséges okát annál ritkábban emlegették, minél inkább megkérdőjelezte a magyar zsidó neológ (ön)értelmezés érvényességét. Be-fejezésül a zsidó aktivistáknak a kitérés e két okához való viszonyulását szeretnénk röviden bemutatni.

Hogy némelyeket lelkileg semmi sem fűzte immár önnön zsidóságukhoz, ezt a zsidó aktivisták még belátták, ám hogy egyeseket az önnön gyűlölt zsidóságuktól való szabadulás vágya vitt a kitérésre, ezt már nehezebben. Szabolcsi Miksa évtizedeken át támadta a középosztály gyermekeit nevelő keresztény, zömében külföldi nevelőnőket, akik, írta 1899-ben, „hitők megvetésére” oktatják a gyerekeket.¹⁴⁷ „Az idegen, bigott nevelőnő [...] nagy buzgalommal az ősi hit megtagadására és új hit fölvetelésére készíti elő a kezére bízott hajlékony gyermekszívet”, magyarázta két évvel később. „A hitüktől idegen, a hitünket valósággal gyűlölő zsidó anyák gyümölcssei ennek a nevelési rendszernek.”¹⁴⁸ „Igen, igen – ismételte 1911-ben –, bármily szörnyű, azért mégis igaz, hogy vannak zsidó nők, kik gyűlölnek a zsidóságot és kik nem nyugszanak, míg azok, kikre befolyással vannak, velük együtt a zsidóságnak hátat nem fordítanak.”¹⁴⁹ Arra nézve Szabolcsi nem nyújtott magyarázatot, e „misszionáriuskodó bonne-ok és madmoazellek”¹⁵⁰ nevelése miért csak a lányoknál vezetett a zsidóság meggyűlöléséhez. Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének személyes elfogultsága e téren evidens. Egy 1900 végén megjelent cikkhez fűzött szerkesztői lábjegyzetben megjegyezte, az év során a PIH-nél kitért felnőttek kétharmada nő volt.¹⁵¹ A rabbi-hivatal hivatalos adatai szerint azonban a nők ez évben a kitértek 45,2%-át tették ki.¹⁵² Szabolcsi érvelésének nem feltétlen tudatos célja véleményünk szerint egyrészt az volt, hogy a zsidó öngyűlöletet egy kézzelfogható, unikális okozatra – itt is a nevelés hatására – vezesse vissza, másrészt az, hogy *felmentse* a zsidó férfiakat a „renegátság”

147 Meturgeman. Andrassy út 21. Egyenlőség 1899. okt. 8. 7. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

148 Meturgeman. Dr. –i– ő Budapest. Egyenlőség 1901. jún. 30. 4. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

149 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Fejezetek a nőről a zsidó kultuszban. Egyenlőség 1911. okt. 15. 8.

150 I. m. 8.

151 Hajdu Miklós: Kétszáz neofita. Szerkesztői megjegyzés. Egyenlőség 1900. dec. 30. 6.

152 A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1901-iki közigazgatási évről. Bp. 1902. 20.

bűne alól, hiszen kitérésükhöz, amint írta 1913-ban, „nagyobbrészt a feleségek vágják az utat”¹⁵³

Hogy a többségi társadalom előítéleteinek interiorizációja is vezethetett öngyűlölethez, alkalmasint férfit is, erre csupán két utalást találtunk a korszak zsidó felekezeti kiadványaiban. „A külvilág oly régóta és oly állandóan gucsmol bennünket – írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1903-ban –, hogy végre magunk is eltanultuk tőle. [...] Az önbírálat szép és hasznos erény, de a jelenkori úgynevezett művelt zsidók között, kik a zsidóságot sok esetben csupán azon ismeretségből ismerik, melyet vele nyolcnapos korukban kötöttek, ez az önbírálat öngyalázássá fajult és alkalmas arra, hogy az összetartozás érzését gyökerestől kitépje.”¹⁵⁴ „És ami talán a legszomorúbb ebben a hajszában, az – írta 1911-ben Weiszbürg Gyula pesti rabbi a zsidó faj alacsonyabbrendűségét hirdető faji antiszemitizmus kapcsán –, hogy maguk a zsidók kezdenek hinni ebben a történet- és igazságghamisító elméletekben, hogy maga a zsidó intelligencia tetemes részét is megvesztegeti az a sok szellemmel és művészettel felépített hepp-hepp elmélet és következményeképp a saját fajának oly megvetése jelentkezik, mely mellett csak természetes, hogy az, ki azt a mérget magába szívtá, örömmel menekül ki a megbélyegzett faj kötelékéből és benső megnyugvással állapodik meg a másik par-ton.”¹⁵⁵ Ismereteink szerint, 1882 és 1914 között minderről sem Szabolcsi Miksa, sem az *Egyenlőség* más szerzője nem írt.

Túl az egyértelmű oportunizmuson, írta Todd Endelman, összegezve a kitérés okait a modern kori zsidóság körében, „a legtöbb kitérő azonosult a társadalommal, melynek felvette vallását. Ilyen értelemben vallásváltásuk részben meggyőződésből is fakadt. [...] Számukra a kitérés nem annyira vallásváltást jelentett, mint inkább kulturális és társadalmi azonosulást a többségi társadalommal.”¹⁵⁶ A zsidóság és magyarság harmonikus összeilleszkedését alaptételül valló zsidó aktivisták azonban az asszimilációs vágyból eredő kitérésnek óhatatlanul tagadták a lehetőségét is. Egy félsornyi utaláson kívül,¹⁵⁷ a kérdésnek ismereteink szerint a zsidó aktivisták csupán egyetlenegyszer veselkedtek neki. A cikk az *Egyenlőség*ben jelent meg 1904-ben, szerzője a korszak neves függetlenségi publicistája, Mezei Ernő volt. „Minekünk, Magyarország zsidó honpolgárainak mi a válthatlan élettörvényünk? Az, hogy zsidó magyarok vagyunk. Vallási jelle-

153 Szabolcsi Miksa: Új intézmény vallásunk megerősítésére asszonyaink között. *Egyenlőség* 1913. márc. 30. 7.

154 Önbírálat. *Magyar Zsidó Szemle* 20(1903) 202–203.

155 Dr. Weiszbürg Gyula: A zsidó faj kultúrértéke. *Hitközségi Szemle* 2(1911) 166.

156 Todd M. Endelman: Memories of Jewishness. *Jewish Converts and their Jewish Pasts*. In: *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*. Eds. Elisheva Carlebach–John M. Efron–David N. Myers. Hanover, NH., 1998. 312–313. Az asszimilációs megfontolásból történő kitérésre ld. a közgazdasági író Pólya Jakab jellemzését, ill. Angyal Dávid önvallomását. *Vargha Gyula*: Pólya Jakab emlékezete. *Akadémiai Értesítő* 1899. jan. 15. 5–16., különösen: 11.; *Angyal D.*: i. m. 34., 84–85.

157 „Sokaknál az uralkodó többséggel való egybeolvadás vágya a kitérés oka”, írta Kayserling Meyer 1902-ben az áttérés lehetséges indokait felsoroló cikkében. *Dr. Kayserling M.*: i. m. 1.

günkre zsidók, nemzeti mivoltunkra magyarok”, hangzott a tantétel. „Bárki közülünk azt vallaná, hogy magyar voltunk igazságáért le kell törölnünk magunkról az örökölt vallási jelleget, azt feleljök rá: Félre az útból! [...] Zsidó vallási érzésünk, magyar nemzeti érzésünk között nincsen semmi ellenmondás. Összhangzatos kettős érzés ez.” Akik a magyarsággal való egybeolvadással igazolják kitérésüket, folytatta Mezei, „azt a látszatot akarnák kelteni, mintha erős nemzeti meggyőződésüknek áldozták volna fel örökölt vallási jellegöket, és ezzel a látsszattal persze mindig pályázhatnak a zsidóellenes érdekkörök tapsaira. De ki nincs tisztába vele, hogy csak gyáva önösségből cselekszenek, csak pillanatnyi úri divatok és hangzatos jelszavak előtt hódolnak meg. [...] Pillanatnyi alkalmazkodásaikkal csak azt bizonyítják, hogy náluk a nemzeti szellem is csak a külső jelmez kérdése. A zsidóságot levetik, mint a nyútt ruhát, a magyarságot fölveszik, mint a környezetüknek tetszetősebb kosztümöt. Bizony maguk felől nem vezetnek félre senkit, de sajna, a felületesek szemében kompromittálják éppen a zsidóságot, amelytől mindenképpen elszakadni akartak.”¹⁵⁸

A lényeg az utolsó mondatban volt. Amint Michael Marrus a századforduló német zsidósága körében a kitérés ellen indult mozgalom kapcsán írta, a cél nem az volt, hogy visszatartsák a zsidókat a kitéréstől, hanem az, hogy küzdjenek a zsidók németiségének megkérdőjelezése ellen. „Az áttérés azok iránt ébresztett kételyt, akik *nem* tértek át”.¹⁵⁹

MIKLÓS KONRÁD

JEWS AND CONVERTED JEWS IN HUNGARY IN THE DUALIST ERA WHY DID JEWS CONVERT?

From the 1890s onwards, Jewish conversion became one of the most often debated questions in the Jewish newspapers. The reason was not so much the high rate of conversions, which remained lower than in Austria or Germany, but rather the endemic nature of the phenomenon. Apostasy could not be seen any longer as an epiphenomenon of the modernization of the Jews; leaving the Jewish fold became, it seemed, an integral part of modern Jewish life.

Between 1896 and 1914, 8452 Jews converted to Christianity and 418 Jews became *konfessionslos*. Official statistics did not indicate the place where the conversions happened. According to the statistics published every year by the Jewish Community of Pest, at least 52% of those who left Judaism did it in Budapest.

Why did Jews choose to leave Judaism? The question had to be answered since conversion raised doubts about the validity of the Neolog ideal of Jewish assimilation: the conviction that Jews could get “truly” Hungarians while remaining “good” Jews, at least in the Neolog interpretation of Jewishness officially conceived in strictly denominational terms.

¹⁵⁸ Mezei Ernő: Program. Egyenlőség 1904. márc. 27. 1–2.

¹⁵⁹ Michael R. Marrus: European Jewry and the Politics of Assimilation: Assessment and Reassessment. In: Jewish Assimilation in Modern Times. Ed. Bela Vago. Boulder, 1981. 11.

As Jewish intellectuals, journalists of Jewish newspapers and rabbis came to realise, the primary reason behind conversion was not external pressure but alienation from Jewishness, which made conversion appear as a possible alternative. What worried Jewish intellectuals was not so much the number of conversions than the realization that, in many cases, as wrote Miksa Szabolcsi, chief editor of the most widely read Jewish weekly, the Jewish convert did not have to “wipe out Jewishness from his heart” when he embraced Christianity because he had nothing to wipe out.

In fact, the main concern was not conversion itself, but rather the recognition than beyond those who did cross the Rubicon, a much greater number of middle class Jews had arrived at the banks of the river. If conversion was the most painful symptom of the crisis of Neolog Judaism, it was only the tip of the iceberg. Thus, the question was: why and how did a growing part of middle class Jews get alienated from their Jewishness? The answer – a misunderstanding of what assimilation was supposed to be – was the first step on the road that would lead the unofficial representatives of Neolog Jewry to a reinterpretation of modern Jewish identity.

Alienation from Judaism made conversion possible, but it did not automatically lead to it. In the course of the years, Jewish intellectuals dealt in detail with the concrete reasons Jews could have to convert. The more a given reason questioned the validity of the constructed image of the “Hungarian Jew”, the less the representatives of Neolog Jewry were willing to deal with it. For conversion did not only cast doubts on the ability of Neolog Judaism to pass on a true attachment to Jewishness, it also represented a question mark on the future of Hungarian–Jewish coexistence, and this, as it appears, was even more difficult to confront with.